

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij: Njemački jezik i književnost - povijest

Lea Biškup

Pompeji – život i smrt jednoga grada

Diplomski rad

doc. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2012.

SADRŽAJ

1. Sažetak.....	3
2. Uvod.....	5
3. Nastanak i smještaj Pompeja.....	6
4. Pompeji do erupcije Vezuva.....	7
5. Erupcija Vezuva	9
6. Iskapanje Pompeja	12
7. Zidine i ulice Pompeja	14
8. Forum	16
8.1. <i>Politički život na forumu</i>	16
8.1.1. <i>Izbori</i>	16
8.2. <i>Bazilika</i>	17
8.3. <i>Tržnica</i>	18
8.4. <i>Zgrada Eumahije</i>	18
8.5. <i>Hramovi na forumu</i>	19
8.5.1. <i>Jupiterov hram</i>	19
8.5.2. <i>Apolonov hram</i>	19
8.5.3. <i>Hram gradskih Lara</i>	20
8.5.4. <i>Vespazijanov hram</i>	20
8.6. <i>Forumsko kupalište</i>	20
9. Zgrade namijenjene zabavi	21
9.1. <i>Kazališta</i>	21
9.2. <i>Amfiteatar</i>	22
9.3. <i>Palestra</i>	23

10. Stanovanje u Pompejima	25
10.1. Tipična kuća u pompejima	25
10.1.1. Kuća Fauna	27
10.1.2. Kuća Menandra	27
10.1.3. Kuća Vetijevaca	28
10.1.4. Kuća tragičnog pjesnika	28
10.2. Vile	29
10.2.1. Vila misterija	29
10.3. Pompejanski vrtovi	30
11. Voda u Pompejima	32
11.1. Opskrba vodom	32
11.2. Javna kupališta	33
12. Kultovi i božanstva	35
13. Posao i život u Pompejima	37
14. Umjetnost	40
14.1. Zidno slikarstvo	40
14.1.1. Četiri stila zidnog ukrašavanja	40
14.2. Kiparstvo	42
14.3. Mozaici.....	42
14.3.1. Podni mozaici	43
15. PRILOZI.....	44
16. POPIS LITERATURE.....	52

1. Sažetak

Pompeji nas od svog otkrića u 18. st. pa sve do današnjih dana fasciniraju svojom ljepotom i jedinstvenošću svojih tragova koji nas vode u daleku povijest. Pompeji su grad koji je postao muzej, mjesto koje nam govori o davnoj prošlosti antike. Ovaj rad će predstaviti ukratko Pompeje te prikazati život njihovih stanovnika, njihovu arhitekturu, umjetnost i religiju.

U prvom poglavlju ističe se smještaj grada koji je bitan za razvoj Pompeja, u sljedećem poglavlju govorimo o razvoju događaja u Pompejima, od utjecaja grčke kulture, vladavine okolnih italjskih plemena pa sve do rimske vladavine te na kraju do sudbonosne erupcije Vezuva.

Prva iskopavanja počela su već nekoliko dana nakon erupcije, ali ubrzo se od toga odustalo i grad je polako pao u zaborav. Sve do 18. st. i prvih arheoloških iskopavanja koja su nam, malo po malo, otkrivala zidine i ulice antičkog grada, Pompeji ostaju zaboravljeni grad.

Forum, okosnica svakog antičkog grada, i u Pompejima sjedinjuje na jednom mjestu politički, vjerski i gospodarski život grada, na njemu nailazimo na baziliku, tržnicu, forumsko kupalište te hramove raznih božanstava u koje vjeruju stanovnici grada.

U gradu kao što su Pompeji, u kojemu živi i do 20 000 stanovnika, nailazimo i na objekte koji su služili kao razonoda stanovnicima grada pa i okolnih mjesta. Pompeji imaju dva kazališta i veliki amfiteatar koji su posjećivali i mnogi stanovnici okolnih mjesta.

Ono što je za Pompeje najznačajnije su očuvani arheološki ostaci privatnih kuća i vila. Vrlo rijetko se može naići na tako dobro očuvane stambene objekte koji nam pokazuju što sve sadrži privatna kuća, kako je raspoređena, kako je uređena i korištena. Privatne kuće u Pompejima se ističu i unutarjom dekoracijom soba koja je bila vrlo bitna stanovnicima Pompeja. Ovaj rad će prikazati ukratko nekoliko privatnih kuća i jednu vilu.

Prije nego što ukratko prikaže umjetnost u Pompejima, ovaj rad se osvrće na opskrbu vodom u gradu, kultove i božanstva te svakodnevni život stanovnika. U umjetnosti upoznat ćemo se sa 4 stila zidnog slikarstva, kiparstvom i izradom mozaika.

Važniji stručni izrazi

aedilis	nadglednik za trgovinu, javne radove i igre
akvedukt	vodovod
apodyterium	svlačionica u rimskim termama
atrij	predsoblje u starorimskoj kući, prednji dio hrama
bazilika	antička dvorana za javna okupljanja
caldarium	prostorija s bazenom vruće vode u rimskim termama
cavea	prostor za gledatelje u kazalištu
comitium	skupština
concameratum	dvostruki zidovi kroz koje struji topli zrak za zagrijavanje
curia	gradska vijećnica
decuriones	gradsko senatorsko vijeće
dekumanus	os istok - zapad u rimskom kastrumu
duumvir	dva najviša službenika
forum	trg u rimskim gradovima – mjesto okupljanja i trgovanja
frigidarij	hladna kupelj u rimskim termama
impluvium	bazen za skupljanje kišnice
cardo	os sjever - jug u rimskom kastrumu
macellum	tržnica
mensa ponderaria	naprava za vaganje žitarica i povrća.
odeon	prostor za održavanje muzičkih izvedbi
oecus	odaja za bankete i prijeme
olitorius forum	natkriveni tržni prostor za prodaju žitarica i sušena povrća
palestra	vježbalište
peristil	dvorište okruženo trijemovima sa stupovima
tablinum	glavna prostorija rimske kuće
tabularium	gradski arhiv
tepidarium	topla kupelj u rimskim termama
terme	kupališta u antici
triclinium	blagovaonica
vestibul	zatvoreni trijem

2. Uvod

Zahvaljujući dvjema katastrofama, od kojih je druga bila fatalna, Pompeji su grad antičkog svijeta koji nam je sačuvan netaknut, sa svim svojim kućama, ulicama i zgradama, koje danas možemo vidjeti gotovo u onom istom obliku u kakvom su bile prije dvadeset stoljeća. Iako je veliki dio Pompeja do danas iskopan, za istražiti je ostala oko trećina čitavog gradskog područja, tj. 660 tisuća kvadratnih metara.

Nažalost, iskopavanja stalno ugrožavaju meteorološke prilike, turistički promet i destruktivna vegetacija. Zbog toga su na mnogim strukturama 1950-ih napravljeni pojačani betonski krovovi, ali u narednim desetljećima ova zaštitna mjera pokazala se teškom za održavanje jer je vrijeme već načelo beton. I danas smo svjedoci da stanje u Pompejima nije dobro jer dolazi do urušavanja određenih dijelova grada.

Pompeji su nam jako bitni jer su, uz Herculaneum, rijetki primjer svakodnevnog života rimskog svijeta. Ta nam dva grada pružaju uvid u gradnju i izgled osobnih kuća, kao i njihovo unutarne uređenje, koje nam, pak, daje informacije o stanovnicima tih kuća.

Iako nemamo puno pisanih dokumenata koji bi nam pričali svoju priču, možemo iščitati kakav je bio život u Pompejima iz raznih slikovnih prikaza koje nalazimo na zidovima posvuda u gradu. Za razliku od Herculaneuma gdje su čak i pronađena neka književna djela, u Pompejima nailazimo samo na zidne grafite i ispisane račune na pločicama.

UNESCO je 1997. godine Pompeje i Herculaneum proglasio svjetskom baštinom.

3. Nastanak i smještaj Pompeja

Pompeji su lučki grad smješten uz rječicu Sarno, jugoistočno od Vezuva, na području Saranske zaravni.. Nastanak prvobitne naseobine smještamo u sredinu 7. st. pr. n. e., na raskršću triju važnih trgovačkih putova iz Stabija, Nole i Cumae. Na raskršću tih putova nastalo je trgovačko središte oko kojeg je kasnije izrasla naseobina. Svoj nastanak i brzi razvitak zahvaljuju upravo takvom zemljopisnom i strateškom smještaju. Ušće je bilo prirodnom lukom svih gradova iz unutrašnjosti pa je križanje na kojem su nastali Pompeji postalo važnim čvorištem.

Grad je sagrađen na stjenovitoj kosi nastaloj od izljeva lave iz vulkana, u daleko pretpovijesno doba. Pomicanje zemljišta uvjetovano izljevima lave tijekom narednih stoljeća izravnavalo je površinske slojeve, pa su Pompeji podignuti upravo na takvim temeljima. Izlijevajući se prema jugu, lava se zaustavila na samoj obali, te oblikovala sjajni obrambeni zid protiv eventualnih neprijateljskih napada; prema jugoistoku, to jest na području između amfiteatra i Stabijskih vrata, spustila se gotovo do mora. Sjeverozapadni dio blizu Herculaneumskih vrata nalazi se na najvećoj nadmorskoj visini, više od 36 metara iznad morske površine. Izljev lave na tom mjestu bijaše razmjerno ravan i gladak, pa je stoga postao izvornim sjecištem cesta, da bi kasnije, krajem 7. i početkom 6. st. pr. n. e., bio pretvoren u nenatkrivenu tržnicu s raznim tržnim objektima što su ih gradili prvobitni stanovnici, Oski. Tako je nastala jezgra grada i zametak onog što se kasnije razvilo u forum. Poput svih gradova nastalih na ravnom tlu, a pod utjecajem najprije grčke, a zatim rimske kulture, i Pompeji su uglavnom bili podijeljeni na pravilne četvrtaste blokove, ispresijecane ulicama pod pravim kutom i uskim uličicama između kuća.¹

¹ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, Mladost, Zagreb, 1983., str. 163

4. Pompeji do erupcije Vezuva

Krajem 7. i početkom 6. st. pr. n. e. prvobitni stanovnici Oski su utemeljili grad Pompeje. Ime Pompeji dolazi iz jezika naroda Oski ; *pompe* – što znači pet, ime koje će pod utjecajem latinskog jezika doći i do svog današnjeg oblika Pompeji. O prvim stanovnicima Oskima znamo vrlo malo, a najstarija zgrada, dorski hram, koji se nalazi na trokutastom forumu, govori nam kako je u to vrijeme područje Pompeja bilo pod utjecajem grčke kulture. Grci iz Cumae širili su svoj utjecaj na gradove uz obalu Kampanije, pa spomenici kao što je Apolonov hram u blizini foruma, svjedoče o grčkom utjecaju na gradsko stanovništvo zatečenih italjskih skupina.

Krajem 6. st. pr. n. e. Grci su svoj utjecaj htjeli proširiti i na etrušćansku kulturu, ali su Etrušćani, koji su tada već vladali unutrašnjošću Kampanije, nastojali oduzeti Grcima prednost u dominaciji nad Tirenskim morem. Etrušćanski utjecaj ostao je jak sve dok njihovu pomorsku silu nije uništio kralj Hieron I. iz Sirakuze u pomorskoj bitki kod Cumae, 474. g. pr.n.e., nakon čega se grčka kultura ponovno učvrstila na čitavom području Kampanije.² Pompeji su, kao i ostali gradovi te pokrajine, tada poprimili urbanističke oblike kakve imaju i danas. Grad je proširen u skladu s Hipodamovim urbanističkim načelima, naziv koji potječe od grčkog arhitekta Hipodama iz Mileta kojeg držimo izumiteljem i prvim teoretičarom aksioma urbanističke misli. Tlocrt antičkih gradova, a osobito grčkih, temelji se na ortogonalnom, pravokutnom obliku, nastalom križanjem gradskih ulica pod kutom od devedeset stupnjeva. Takav tlocrt nije u cijelost ostvaren u Pompejima, pa je već postojeća utvrda morala biti uklopljena u novi urbanistički plan

Pompeji kasnije dolaze pod kratkotrajan utjecaj snažnih etrušćanskih gradova-država, smještenih sjeverozapadno od tada još razmjerno nejaka Rima. Glavni gospodari ove pokrajine bili su Samničani. Samničani su italjski gorštaci koji su se iz svojih utvrđenih planinskih gradova spuštali prema središtu poluotoka. Pompeje su zauzeli Samničani potkraj 5. st. pr. n. e. pa su obnovili zidine u skladu s izvorno italjskim načinom gradnje i pojačali ih čvrstim zemljanim potpornicima. U 3. st. pr. n. e., vjerojatno zbog Hanibalovog prijelaza u Italiju, stanovnici Pompeja pojačavaju obrambeni pojas, unutar vanjskog pojasa sagrađen je unutrašnji zid, pojačan

² August Mau, Pompeji in Leben und Kunst, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1908. str. 7-8

snažnim stupovima. Duž otvorena prostora između dviju tvrđava sagrađeni su natkriveni hodnici za obilaske straže.

Pompeji se prvi put u povijesti spominju 310. g. pr. n. e. za drugoga Samnićanskog rata, kad je rimska flota pristala u pompejsku luku i odatle poduzela neuspješan napad na Nuceriju. Na kraju Samnićanskih ratova Kampanija je postala dio rimske države, gradovi oko Vezuva postali su saveznici Rima i nisu bili pod njihovom potpunom vlasti. Krajem 2. i početkom 1. st. pr. n. e. pobunili su se gradovi što su već ranije pali pod rimsku vlast. Taj je sukob još poznat pod nazivom Italski rat i tijekom njega gradovi žele ostvariti nezavisnost od Rimljana. Pobuni se pridružuje i italsko stanovništvo Pompeja. Diktator Sula je 89. g. pr. n. e. sruvio sa zemljom obližnji grad Stabije i opkolio Pompeje kako bi slomio posljednje uporište otpora italskih plemena. Grad je ubrzo pao, a postavši rimskom kolonijom 80. g. pr. n. e., Pompeji bivaju uklopljeni u potpunosti u rimski sustav.³

Ubrzo se u grad useljavaju rimske obitelji, a stare bogate pompejske obitelji gube neke svoje posjede kao kompenzaciju za rat. Latinski postaje službeni jezik, a rimska uprava se uvodi u grad. Pompeji se romaniziraju. Kako je vrijeme prolazilo, tako su se rimske obitelji integrirale i pomiješale s pompejskim obiteljima i tada započinje ekonomski i kulturni rast Pompeja koji se sve više gradi i širi. Pompeji se nalaze na svom vrhuncu u vrijeme vladavine cara Nerona. Tada su grad s populacijom od oko 20 000 stanovnika, i jedan su od najvećih gradova regije.⁴

³ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 163

⁴ Colin Amery, Brian Curran, The lost world of Pompeii, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2002., str. 18

5. Erupcija Vezuva

Da je Vezuv vulkan, govorio je još grčki geograf Strabon, ali kako je Vezuv stoljećima mirovao i od početka pisane povijesti nije bio aktivan, smatran je neaktivnim i ugašenim. Prvi nagovještaji promjena u utrobi Zemlje uslijedili su za vladavine Nerona. Iako su potresi bili česti na području Pompeja, tek 62. g. n. e. 5. veljače snažan potres pogodio je Pompeje i time najavio buđenje Vezuva. Šteta je bila tako velika da je 17 godina poslije, kad je eruptirao Vezuv, obnovljeno tek nekoliko zgrada. Stanovnici Pompeja nisu povezivali tako razoran potres s Vezuvom, za njih je on još uvijek bio uspavani vulkan. Vezuv je eruptirao 24. kolovoza 79. g. n. e., a već nekoliko dana prije same erupcije tlo je podrhtavalo i mnogi izvori su presušili, ali građani Pompeja nisu smatrali da su to znaci nadolazeće katastrofe.⁵

O tome što se zaista dogodilo možemo govoriti na temelju analize vulkanskih naslaga što su zatrpale čitavo okolno područje, kao i na temelju glasovitih zapisa Plinija Mlađeg, nećaka i imenjaka velikog rimskog enciklopedista i povjesničara Plinija Starijeg. Plinije Mlađi je svoja svjedočanstva u dva pisma izložio povjesničaru Tacitu. Plinije Mlađi se nalazio zajedno s Plinijem Starijim, koji je u to doba bio zapovjednik rimske flote, u Misenumu, devetnaest milja sjeverozapadno od Napuljskog zaljeva.⁶

Opis Plinija Mlađeg kada je nebo nad zaljevom prekrpio golemi oblak i posve sakrio Sunce: *“Oblik mu je moguće najbolje opisati usporedbom s krošnjom pinije, a ne nekog drugog stabla, jer se dizao visoko u nebo na nekoj vrsti debla, a zatim se počeo granati, valjda zato što ga je prvi zapuh potisnuo u vis, a zatim, kad se pritisak smanjio, ostavio nepoduprtim. Može biti i da ga vlastita težina toliko pritiskala te se širio i malo po malo posve raspršio. Ponekad se činio bijelim, ponekad umrljanim i prljavim, već prema količini nečisti i pepela što ih je u sebi nosio.”*⁷

Plinije Stariji je od prijateljice Rectine s obale dobio o poziv u pomoć, njena kuća je bila na obalama Vezuva i jedini način bijega je bilo more. On isplovjava i kreće prema mjestu nedaleko od Herculaneuma, zapadno od Vezuva, s namjerom da pomogne Rectini i ostalim stanovnicima

⁵ Egon Caesar Conte Corti, *Untergang und Auferstehung von Pompeji und Herculaneum*, F.Bruckmann, Munchen, 1941., str. 84

⁶ August Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, str. 19

⁷ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 10

vila na obali. Ali tamo nije mogao pristati zbog loših uvjeta i gustih nanosa pepela, pa je otplovio u Stabije, južno od Vezuva, gdje je proveo noć u prijateljevoj vili pokraj mora. Ujutro pokušava isploviti, ali kako se zemlja tresla, tako su se i valovi dizali te je isplovljavanje bilo nemoguće. Zrakom su se širili pepeo i otrovni plinovi kojima je Plinije Stariji podlegao. Srušio se na žalu pred vilom i umro. Tijelo mu je pronađeno tek dva dana kasnije.⁸

Od jutra kad je Vezuv provalio pa do večeri napadao je na Pompeje sloj pepela u visini čovjeka. Smjesa tvrdog bazalta kojim je vulkanski stožac bio začepljen od pretpovijesnih vremena, rasprsnula se pod pritiskom plinova iz dubine Zemlje. Goleme količine lave i kamenja dizale su se na tisuće metara visoko u zrak, te uz prasak padale na zemlju nalik na kišu bombi, praćene neprobojnim oblakom užarenog vulkanskog kamena bijele i sivkaste boje, što je zatrpalo područje Pompeja na visini od 1,5 do 1,8 metra. Iduće noći urušile su se stranice vulkanskog stošca, što je dovelo do novog niza eksplozija i učestalih potresa. Okomito u zrak sukljala je bujica pare, pepela, žeravice i prašine te se rušila na zemlju u obliku guste, užarene smjese koja je na već napadanom sloju lave i kamenja stvorila novi sloj deo oko 2 metra.⁹

Stanovnici Pompeja bili su zatečeni pa se broj žrtava, na temelju pronađenih ostataka tijela, procjenjuje na oko 2000. Prve žrtve zatrpala je lava, stijene i ruševine zgrada, drugi su se ugušili od pepela, a najviše ih je stradalo od nedostatka kisika uzrokovana sumpornim parama i smrtonosnim kloridom, zasićenim plinovima što su kuljali iz vulkanskog kratera. Mnogi su pokušali pobjeći s morske strane, ali i to se pokazalo uzaludnim: kad bi se i probili do obale, nesretnici se zbog podivljalih i užarenih valova nisu mogli ukrcati u brodovlje. Spasili su se samo oni koji su na vrijeme reagirali i rano ujutro, za vrijeme prvih podrhtavanja tla, pobjegli iz Pompeja.¹⁰

Prvi otkrivači stoljećima zatrpanih Pompeja naišli su na bezbrojne dramatične prizore tragičnih smrti. Na pragu jedne kuće ležala je gospodarica s trima sluškinjama, a uokolo je bio razasut gospodaričin nakit. U jednoj kući srušio se gornji kat i zatrpao sedmero djece. U potrazi za skloništem, natrpani hramskim relikvijama, svećenici hrama egipatske božice Izide padali su mrtvi na različitim mjestima, okruženi razasutim blagom. Nekoliko preživjelih svećenika potražilo je zaklon u obližnjoj kući, gdje je jedan od njih sjekirom razvalio dva zida. I to je bilo

⁸ Thomas Henry Dyer, *Pompeii: its history, buildings, and antiquities*, Bell and Daldy, London, 1867., str. 39

⁹ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 10-11

¹⁰ August Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, str. 21

uzalud jer ih je zatekla ista sudbina kao one prve. Jezivo je, zacijelo, bilo nailaziti na ostatke zauvijek prekinuta života: na jaja i ribu sred prostrta stola, na pougljenjele hljebove kruha u pećnici jedne pekare, na neispijene čaše u krčmama, ostavljene glavom bez obzira. U gladijatorskoj baraci ležalo je šezdeset gladijatora, neki među njima okovani lancima, s truplom nakićene žene koja je zacijelo bila došla nekome u posjet. Među žrtvama u gradu nije bilo mnogo teglećih životinja jer su ih prvi bjegunci povelili sa sobom, ali je nađeno puno uginulih pasa. Potresan prizor pružao je pas kojega je smrt zatekla u trenutku kada je u očaju počeo gristi mrtvo tijelo gospodara što mu je ležao pod nogama. Žrtava je bilo i izvan gradskih zidina. U jednoj grobnici na velikom groblju izvan grada nađeno je skriveno 34 ljudi: muškaraca, žena i djece s obilatom zalihama hrane i kozom. Smrt ih je zatekla u grobnici.

Prvih nekoliko dana nakon provala Vezuva, a prije no što su se vulkanske naslage posve stvrdnule, ljudi su se pokušali dočepati zatrpana blaga i dragocjenosti. Raznijeli su što su mogli, spuštajući se u zatrpani grad kroz otvore najviših zgrada što su stršale iznad vulkanskog prekrivača. Odnijeli su većinom brončane kipove i mramorne obloge forumskih fasada. Iza sebe su ostavili natpise, ono što bi danas mogli nazvati grafitima. Jedan takav natpis, primjerice, što ga je zacijelo sročio neki Židov ili kršćanin, glasi: Sodoma i Gomora.¹¹

Erupcija Vezuva je bila tolike jačine da su pepeo i prašina pali i na Rim, što je stanovnicima Rima bila neobjašnjiva pojava sve dok do njih nije došla obavijest o erupciji vulkana kod Pompeja. Car Tit izdao je naređenje da se zatrpani grad otkopa, ali ta zamisao nikada nije provedena u djelo. Poslani su činovnici da procijene situaciju i da pokrenu obnavljanje erupcijom pogođenih gradova, ali se ubrzo došlo do zaključka da se Pompeji i obližnji Herculaneum, koji je bio posve zatrpan, neće moći obnoviti. Otkopan je dio foruma i mnogi ljudi, koji su se vraćali u svoje domove, kopali su rupe do svojih kuća kako bi uzeli ono što im pripada, a često i ono što im i ne pripada. No, kako je često dolazilo do urušavanja, polako se i od takvih aktivnosti odustalo.¹²

¹¹ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 11

¹² Egon Caesar Conte Corti, Untergang und Auferstehung von Pompeji und Herculaneum, str. 111

6. Iskopavanje Pompeja

Tijekom narednih stoljeća duž obala Pompeja nastajali su novi pomorski gradići, dok su zatrpani Pompeji ležali u miru pod teškim pokrovom. Tek su prva nesustavna iskopavanja u osamnaestom stoljeću počela otkrivati neslućena bogatstva skrivena pod vulkanskim prekrivačem. Prva neplanska iskopavanja započela su na mjestu gdje se nalazio grad Herculaneum. Planska iskopavanja Herculaneuma započela su 1738. godine s dopuštenjem kralja Karla III. pod rukovodstvom Roque Joaquina de Alcubierre. Godine 1748. Roque Joaquin de Alcubierre saznaje za još jedno mjesto na kojem se često nailazilo na ostatke slične onima u Herculaneumu. To mjesto je lokalno stanovništvo zvalo *La Civita*, a Roque je smatrao da su to ostaci grada Stabije.

Kako je Herculaneum bio zatrpan tvrdim slojem blata, iskopavanja su išla vrlo sporo i nije bilo puno novih otkrića te se više pozornosti počelo davati iskopinama na *La Civita*. Tek je 1763. godine iskopan natpis koji je potvrdio pravo ime grada Pompeja. Ubrzo nakon toga su krenula velika otkrića. Iskopano je kazalište zajedno sa svojim okolnim zgradama, Herculaneumska vrata i dio foruma. 1813. godine otkriveni su bazilika i ostatak foruma. 1859. godine zaustavljeno je daljnje iskopavanje, a tek 1860. godine iskopavanje se nastavlja pod nadzorom Giuseppea Fiorellija.¹³

Fiorelli je pokrenuo prva sustavna iskopavanja Pompeja. Grad je bio podijeljen na područja, u numerirane regije, a gradski blokovi, *insule*, u svakoj regiji obilježeni su brojevima, a svakim vratima dodijeljen je broj. Tako je svaka kuća mogla biti locirana s trima brojkama. Prva brojka nam govori iz koje je regije, drugi broj iz kojeg gradskog bloka, a treći gdje se točno nalazi kuća. Fiorellu također dugujemo uvođenje jedinstvene tehnike rekonstrukcije starina. Naime, za razliku od dotadašnje prakse odonošenja svih dragocjenosti s pojedinih lokaliteta u muzeje i zbirke, Fiorelli se svim snagama trudio na licu mjesta obnoviti sve što je moguće obnoviti te na taj način približiti posjetiteljima davni, iščezli svijet starine. Zahvaljujući Fiorellijevim početnim naporima, Pompeji su danas pravi grad muzej, osebujan u svojoj spektakularnosti. Domišljati Fiorelli je ujedno izumio tehniku pomoću koje je ostacima nesretnika nastradalih u Pompejima dao gotovo posve životni oblik. Promatrajući gomile zatrpanih tjelesa, zamijetio je da su u

¹³ August Mau, Pompeji in Leben und Kunst, str. 24

mnogim slučajevima skrutnute naslage pepela tako čvrsto prionule uz mrtva tijela te su i nakon raspada tijela ostali sačuvani obrisi nastalih šupljina. Kad bi pažljivo uklonio kosti iz šupljina, Fioreli je u njih uštrcavao posebno pripremljenu otopinu tekućeg gipsa koji bi se stvrdnuo u vjernu reprodukciju davno raspadnuta tijela. Zanimljivo je napomenuti da su na takvim gipsanim odljevima ostali sačuvani tragovi svakojakih pojedinosti : nabori odjeće, remenje sandala, otisci kose i dlaka po tijelu, čak i izrazi lica umirućih.¹⁴

Kad govorimo o iskopavanjima Pompeja, moramo spomenuti doprinos Sir Williama Hamiltona koji je od 1764. do 1800.g. bio poslanik na dvoru napuljskog kralja. Mnoge dragocjenosti iz Pompeja našle su put u Hamiltonovu osobnu zbirku, ali ih je on kasnije bio primoran prodati.¹⁵

Nakon prekida uzrokovano Drugim svjetskim ratom, intenzivna iskopavanja su nastavljena 1951. godine pod vodstvom Amedea Maiuria. Iskopana su velika područja u regijama I i II, a krhotine natrane izvan gradskih zidova raščišćene. To je na svjetlo dana iznijelo antička vrata i impresivni potez groblja s obiju strana ceste koja je vodila do Nucerijskih vrata. Do 1990-ih iskopane su oko dvije trećine grada.¹⁶

¹⁴ Peter Connolly, Pompeii, Oxford University Press, Oxford, 1990., str. 12

¹⁵ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 11

¹⁶ Drvo znanja br.95, članak : Pompeji str 40-45

7. Zidine i ulice Pompeja

Gradske zidine Pompeja najljepši su primjer umijeća fortifikacije u čitavoj južnoj Italiji. Građene su od sarnskog vapnenca i tufita iz Nucerije. Dugačke su oko 3 kilometra i imale su osam gradskih vrata koja su vodila na glavne prometnice izvan grada. Zatvarale su područje od otprilike stotinu pedeset i tri jutra. Krećemo li od Herculanuemskih vrata prema istoku i pratimo zidine Pompeja, nailazimo na ostala gradska vrata ovim redoslijedom: Vezuvska vrata, Kapuanska vrata, Nolska vrata, Sarnska vrata, Nucerijska vrata, Stabijska vrata. Nakon Stabijskih vrata ne možemo pratiti zidine Pompeja, ali na zapadnoj strani grada su osma vrata ili Vrata na more. U smjeru istok – zapad grad presijecaju dvije široke arterije, takozvani decumani: cesta za Nolu i Ulica obilja. U pravcu sjever – jug Pompeje sijeku tri široke ulice: Merkurova, Stabijska i Nucerijska. Te okomito ukrštene ulice podijelile su grad na smislene, jedinstvene cjeline ili *regiones*, sporednim ulicama nanovo ispresijecane u pravokutne jedinice, *insulae*, na kojima su nastale stambene zgrade.¹⁷

Zidine su pojačavali na razne načine i u nekoliko navrata, ali im nikad nisu mijenjali izvorne oblike, a njihove rekonstrukcije i popravci služe nam kao izvor za praćenje povijesti grada. Postavši rimskom kolonijom 80. g. pr. n. e., Pompeji bivaju uklopljeni u rimski sustav te gube neprijatelje od kojih bi se mogli braniti. Zidine su, stoga, na određenim točkama izgubile svoju izvornu funkciju kao, na primjer, na mjestu blizu Herculanuemskih vrata s panoramskim pogledom na more gdje je oko zaštitne tvrđave domalo iznikao pojas raskošnih kuća. Osmera vrata u dugačkim zidinama su tijekom stoljeća izgubila svoju funkciju dodatnih elemenata obrambene mreže i pretvorila se u monumentalne portale.

Ulice su popločene u 1. st. n. e., a tada je ujedno i zabranjen pristup prometu na forum, na područje oko amfiteatra i u privatne uličice, o čemu svjedoče kameni međaši i kamena vrata. Mnoge ulice su bile prilično uske, najveći razlog tome je bilo stvaranje sjene, hlada na ulicama. Pločnik je u Pompejima bio dosta izdignut od ceste, a na samoj cesti su stavljani kameni krugovi koji bi omogućili prijelaz ceste pješacima. Kameni krugovi su se stavljali u ravnini, a postavljani su na dovoljnoj udaljenost da pješak može koraknuti s jednog na drugi, a da pritom ne smetaju kolima. Ako je ulica bila šira, bilo ih je više. Na ulične uglove postavili su jednostavne fontane s

¹⁷ Thomas Henry Dyer, *Pompeii: its history, buildings, and antiquities*, str. 65

pliticom i stupićem ukrašenim reljefom, usred kojeg je obično bio otvor za vodu. Takve fontane koristili su građani i stanovnici siromašnijih kuća do kojih nije dopirao vodovod.¹⁸

¹⁸ Thomas Henry Dyer, *Pompeii: its history, buildings, and antiquities*, str. 71

8. Forum

Mjesto na kojemu je sagrađen forum izvorno je bilo tržnicom lokalnog stanovništva Saranske zaravni. Bilo je to područje posvećeno svim najvažnijim bogovima. Forum u Pompejima spada u najljepše forume grčko-rimskog svijeta, a ističe se smirenom elegancijom okolnih javnih zgrada i njihova tlocrtnog rasporeda. Dugačak je 141 metar, a širok 38 metara. Prostrani pravokutni trg je u 2. st. pr. n. e. opasan jedinstvenim dvokatnim dorskim stupovljem načinjenim od sivog nucerijskog tufita. Istim kamenom popločen je i trg. U razdoblju Carstva započeti su radovi na zamjeni tufita sedrom. Trg su ukrašavali kipovi podignuti u čast zaslužnih građana, slavnih osoba i članova carske obitelji. Danas su od njih ostala samo postolja. Iza stupovljem opasanih prolaza redale su se različite javne zgrade u kojima se odvijao politički, gospodarstveni i vjerski život zajednice.

Kolni promet na trgu bio je zabranjen, o čemu svjedoči činjenica da je trg za dvije, a negdje i tri stube izdignut iznad ulične razine. Stanovnici su na raspolaganju imali čitav trg za sklapanje trgovačkih poslova, održavanje političkih skupova i vjerskih obreda. Forum se također, po potrebi, mogao i zatvoriti, na svim ulazima u forum bila su vrata koja su mogla zatvoriti ulaz.¹⁹

8.1. Politički život na forumu

Južnu stranu foruma čine tri zdanja: zgrada u sredini bila je *tabularium*, gradski arhiv, sa svim upravnim i drugim aktima općine. U dvjema bočnim zgradama bili su smješteni uredi gradskih upravnih činovnika. U jugoistočnom kutu trga nalazio se *comitium*, to jest skupština u kojoj su se održavali izbori za javne službe.

8.1.1. Izbori

Svake godine u rimskom mjesecu ožujku, *martius*, prvom mjesecu u godini po rimskom kalnedaru, okupljali su se u jednostavnom, četvrtastom zdanju skupštine, *comitium*, gdje su birali četiri službenika gradske uprave: dva vrhovna nadglednika za trgovinu, javne radove i igre,

¹⁹ August Mau, Pompeji in Leben und Kunst, str 43-44

aediles, te dva najviša službenika, *duumviri*, koji su obavljali ulogu sudaca i promicatelja zakona što ih je donosilo gradsko senatorsko vijeće, *decuriones*. Samo su muški građani Pompeja mogli glasati u tim izborima. Senatore su birali i postavljali pripadnici pompejanskog višeg sloja, obično zemljoposjednici, a služba im je bila doživotna. Sastanci senatorskog vijeća održavali su se u gradskoj vijećnici, *curia*, zgradi koja se nalazila zapadno od gradskog arhiva.

U vrijeme izbornih kampanja u Pompejima po cijelom gradu su nastajali grafiti koji nam danas govore o sukobima i strastima kojima je bio protkan politički život grada. Ti izborni natpisi po zidovima kuća i zgrada govore koji su kandidati i kakvi izborni programi stjecali trenutačnu naklonost stanovništva. Do danas očuvani slogani i propagandni tekstovi ispisani su 79. g. Svaki put nakon što bi izbori završili, svi politički grafiti bili su brisani. Osim političkih slogana i programa često nalazimo na zidovima i privatne poruke, pjesmice, savjete, optužbe i slično. Svaki stanovnik Pompeja, ako je htio nešto reći a želio je da svi znaju, mogao je jednostavno to napisati na zid neke zgrade ili kuće.²⁰

8.2. Bazilika

Bazilika je građevina preuzeta od Grka. Grci su imenom bazilika označavali veliku hipostilnu dvoranu čija je unutrašnjost bila podijeljena nizovima stupova, čime je stvoren određen broj brodova koji je varirao ovisno o veličini zgrade. U Rimu se trijem na stupovima pretvorio u zatvorenu dvoranu koja je služila za smještaj tribuna. Sjedište sudaca nalazilo se na jednom od povišenih postolja na vanjskom dijelu zgrade.²¹

Bazilika u Pompejima bila je smještena u jugozapadnom kutu foruma. U njoj se krojila pravda i sklapali poslovi. Sagrađena je u 2. st. pr. n. e., a stručnjaci drže da je ujedno najraniji primjerak svoje vrste. Bila je to prostrana, četvrtasta, natkrivena zgrada, dugačka 70 metara, poduprta snažnim stupovima od opeke i obložena gipsanom oplatom sa središnjom dvoranom okruženom stupovljem, odakle su građani pratili zbivanja u dvorani. Na jednom kraju dvorane bilo je uzdignuto sudište gdje su sjedili suci i sudski službenici.²²

²⁰ Emidio De Albentiis, Alfredo Foglia, Pio Foglia, Luisa Chiap, *Secrets of Pompeii : everyday life in ancient Rome*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2009., str 27

²¹ Catherine Chamontin, *Najveće kulture svijeta: Rim, Extrade*, Rijeka, 2005., str. 50

²² *Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost*, str. 44

8.3. Tržnica

Tržnica ili *macellum*, s mjenjačnicama novca uklopljenim u pročelje, nalazila se na sjeveroistočnoj strani foruma. Podignuta je u 2. st. pr. n. e. te znatno proširena i nadograđena nakon potresa 62. g. n. e. Bila je četvrtasta, s pravilnim redovima otkrivenih i natkrivenih dućana, a u sredini je imala zatvoreni osmerokutni prostor s fontanom u kojoj se čistila riba. Zidovi dućana bili su ukrašeni slikama s mitološkim prizorima i mrtvim prirodama. Na suprotnoj strani foruma smjestio se *olitorius forum*, natkriveni tržni prostor za prodaju žitarica i sušena povrća, namirnica koje su uz ribu bile glavnom hranom stanovništva. Tržnica ima tri ulaza, dva glavna i jedan bočni. Prvi glavni ulaz bio je u sredini, na zapadnoj strani koja gleda na Forum. Drugi glavni ulaz nalazio se u sredini sjeverne strane, na ulici Via degli Augustali. Bočni ulaz je bio smješten na jugoistoku i bio je dostupan samo preko malih stubišta. Osim prostora za trgovanje, tu su se još nalazile i prostorije carskog kulta. To su bile tri prostorije na istočnoj strani zgrade i bile su povišene od ostalog prostora tržnice. Središnja prostorija je imala karakteristike kapelice u kojoj su se nalazili kipovi carske obitelji.²³

Duž trga, oslonjena o vanjski zid Apolonova hrama, nalazila se *mensa ponderaria*, naprava za vaganje žitarica i povrća. Tu su dva gradska službenika provjeravala težinu robe pomoću mjera smještenih u zidne udubine kako bi održavali red među trgovcima. Naprava za vaganje sastojala se od dviju kamenih ploča s dvanaest udubina, za dvanaest različitih mjera. Na dnu su imale otvore za sipanje izvaganih žitarica.²⁴

8.4. Zgrada Eumahije

Osobitu važnost među pompejanskim obrtnicima imali su suknari koji su ispirali, bijelili, preli i bojili vunene tkanine. Zahvaljujući brojnim sačuvanim predionicama, možemo danas rekonstruirati različite faze tkalačkog zanata po kojemu su Pompeji bili glasoviti. Suknari su se ujedinjivali u moćni, jedinstveni ceh, a neki njegovi članovi zauzimali su istaknute političke položaje. O moći i jedinstvenosti suknarskog ceha svjedoči zgrada podignuta između 20. i 30. g. n. e., što ju je dala sagraditi plemkinja Eumahija, Venerina svećenica i cehovska zaštitnica. Zgrada je bila namijenjena skladištenju robe i trgovini vunanim tkaninama, a sastojala se od

²³ August Mau, Pompeji in Leben und Kunst, str. 90-94

²⁴ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 166

nenatkrivenog dvorišta s dviju strana obrubljena portikom. U udubini, na suprotnoj strani zida, bio je smješten kip u čast *Concordia Augusta*, kult koji je stvorila Augustova žena Livia i posvetila ga njemu, kojoj je čitava zgrada bila i posvećena, dok su unutar zgrade članovi ceha podigli kip Eumahije kao izraz hvale za njezina dobra djela.²⁵

8.5. Hramovi na forumu

8.5.1. Jupiterov hram

Sjeverni je dio trga zatvarao važni spektakularni Jupiterov hram s pogledom na impresivni masiv Vezuva u pozadini. Započet u 2. st. pr. n. e., Jupiterov hram nosi vidljiv pečat svog italiskog podrijetla što se najviše očituje u njegovim širokim temeljima i monumentalnom stubištu. Nakon dolaska Sule, hram je prilično izmijenjen te, po rimskom običaju, posvećen kapitolskoj trijadi: Jupiteru, Junoni i Minervi. Teško je oštećen u potresu 62. godine pa je u trenutku provale Vezuva još bio u stanju rekonstrukcije. Monumentalna Jupiterova glava i upečatljivi arhitektonski ukrasi, nađeni u iskopinama, svjedoče o značenju toga najvažnijeg hrama.

8.5.2 Apolonov hram

Apolonov hram dizao se na mjestu posvećenom Apolonu još u 6. st. pr. n. e. Hram je nakon potresa bio u potpunosti obnovljen. Iako se nadovezivao na stupovlje sa zapadne strane foruma, u hram se ulazilo s ulice zvane Via Maria. Hram je sagrađen na širokom postamentu, *podium*, unutar portika od vitkih jonskih stupova. Bio je, dakako, ukrašen kipovima boga Apolona i njegovim atributima. Tijekom stoljeća su počeli to sveto mjesto povezivati s kultovima nekih drugih bogova. Na postolju ispred stupova pokraj Apolonova kipa podignut je spomenik božici Iova, Dijani, a dodani su i drugi bogovi: Venera, Merkur i Hermafrodit.²⁶

²⁵ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 166

²⁶ Pierre Gusman, Pompeii: The city, its life and art, W.Heinemann, London, 1900., str. 67

8.5.3 Hram gradskih Lara

Lari su kućni duhovi, dobre duše predaka starih Rimljana. Svaka kuća je imala mjesto gdje su se štovali Lari. Gradovi su isto tako imali svoje Lare. Car August je reorganizirao ovaj kult kada je sjedino kućne duhove sa samim sobom pa je postao zaštitnikom grada te je i on našao počasno mjesto u hramu gradskih Lara u Pompejima. Hram se nalazio na forumu, južno od tržnice.²⁷

8.5.4. Vespazijanov hram

Vespazijanov hram nalazio se južno od hrama gradskih Lara i bio je posvećen štovanju rimskog cara. Izgrađen je prije potresa 62. godine, ali uoči potresa još nije bio spreman za uporabu. Hram je imao malo svetište sa skulpturom cara naglašeno četirima masivnim korintskim stupovima, ispred kojeg je bio podij i kockasti oltar ukrašen reljefom, s prikazom carske žrtve.²⁸

8.6. Forumsko kupalište.

Forumsko kupalište sagrađeno je oko 80. g. pr. n. e., kada se kretalo u obnovu Stabijskog kupališta iz 4. st. pr. n. e., najstarijeg kupališta u Pompejima. Forumsko kupalište je bilo manje i jednostavnije od Stabijskog, ali je po svojoj temeljnoj zamisli bilo isto: prostor za zagrijavanje vode i zraka bio je smješten u sredini, između dvaju prostora rezerviranih za muškarce i žene. Redoslijed kupelji bio je jednak u oba dijela, iako se čini da je muški dio bio raskošnije uređen. Naime, tepidarij u muškom dijelu ukrašen je elegantnim, profinjenim ukrasima.²⁹

²⁷ August Mau, Pompeji in Leben und Kunst, str. 99

²⁸ Richard Engelmann, Pompeii, H.Grevel, London, 1904., str. 26

²⁹ August Mau, Pompeji in Leben und Kunst, str. 206

9. Zgrade namijenjene zabavi

U Pompejima su veliku važnost pridavali javnim spektaklima u kojima su sudjelovali svi građani. Javne zgrade takve namjene građene su unutar dvaju unaprijed određenih prostora uzduž Ulice obilja. Amfiteatar i velika palestra bili su smješteni uz istočni kraj ulice, dok su se uz drugi kraj nizali: trokutasti forum s dorskim hramom, dva kazališta i nekoliko drugih javnih građevina.

9.1. Kazališta

Postoje dva kazališta u Pompejima – veliko kazalište i *odeon*, to jest natkriveno kazalište. Veliko kazalište sagrađeno je između 200. i 150. g. pr. n. e. na zaravni brežuljka s dorskim hramom. Moglo je primiti najmanje 5000 gledatelja. Oblikom je tipičnog grčko-helenističkog stila: potkova s pravokutnim prostorom na kraju, takozvanim proscenijem, to jest pozornicom i zidom s tri otvora. Taj zid ili *scenae frons* bio je ukrašen stupovima i oslikanom pokretnom scenom, a služio je kao pozadina radnji, te kao ulaz i izlaz za glumce. Kazalište i hram povezani su u transcendentalnom smislu, to jest u skladu s grčkom tradicijom po kojoj je kazalište bilo dodatak svetom mjestu, a prema vjerovanju da je čin kazališne predstave u biti svet. Oblik velikog kazališta nosi jasno grčka obilježja: *cavea*, to jest polukružno stepeničasto gledalište za oko pet tisuća ljudi čvrsto je ukopano u padinu brežuljka pa zajedno s pozornicom ima oblik potkove. Zahvaljujući darežljivosti imućnih građana, kazalište je tijekom stoljeća obnavljano i preuređivano. Marko Holkonije Ruf i Marko Holkonije Celer obnovili su podzemne hodnike, lože i gledalište. Trud braće Holkonija nagradili su zahvalni stanovnici Pompeja podigavši im spomenik u kazalištu.

Iza kamene pozornice nalazilo se dvorište s porticima. Po mišljenju glasovitog rimskog arhitekta Vitruvija, takav portik je nužan i neodvojivi dio svakog kazališta. Svrha mu je da posluži kao mjesto za razgovor i razmjenu misli u stankama. Publika je u to dvorište mogla ući ne samo iz kazališta i trokutastog foruma, nego i sa Stabijske ceste preko hodnika iza malog kazališta. Tako možemo doći do zaključka da su se na njemu okupljali ljudi i kad nije bilo predstave.

Natkriveno malo kazalište građeno je između 80. i 75. g. pr. n. e. u razdoblju Suline vladavine. Malo kazalište je jedan od najljepših primjera antičke kazališne arhitekture: snažni vanjski zidovi, polukružni oblik, helenizmom nadahnuti kipovi i ukrasi, te raznobojnim mramorom opločeni pod orkestra. Sve se to ljupko i skladno spaja u jedinstvenu cjelinu. Predstave u malom kazalištu bile su namijenjene obrazovanoj, izbirljivoj, profinjenoj publici: malo kazalište ne može, naime, primiti više od 1500 ljudi, ono je zapravo *odeion* ili *odeum* s natkrivenim auditorijem, što je osobito pogodno za koralne ili instrumentalne koncerte. Odeon je bio namijenjen glazbenim priredbama i recitalima. Gradnju malog kazališta pripisujemo dvama državnim službenicima : Marku Porciju i Gaju Kvintiju Valgu koji su u ime svojih sinova financirali gradnju.

Nakon potresa 62. g. dvorište iza kamene pozornice velikog kazališta doživjelo je značajne preinake i dobilo novu namjenu. Duž unutrašnjih zidova izgrađene su male sobe na dva kata, zatvoren je ulaz sa Stabijske ceste, a onaj s trokutastog foruma prilično je sužen. Dvorište je pretvoreno u gladijatorske barake, o čemu svjedoče brojni nalazi: mačevi, kacige i štitnici za potkoljenice. Neki od tih borilačkih rekvizita bili su bogato ukrašeni reljefima s prizorima iz grčke mitologije pa pretpostavljamo da su se gladijatori njima služili prigodom ceremonijalnih parada prije borbi sa životinjama. Zlatom izvezene gladijatorske odore nađene u dvama sanducima u prizemlju zacijelo su služile istoj namjeni.³⁰

9.2. Amfiteatar

U amfiteatru su se priređivala gladijatorska i boksačka natjecanja, konjske trke, borbe životinja i borbe ljudi s divljim zvijerima, bikovima, veprovima i medvjedima. To je bio pravi rimski tip građevine, eliptična oblika, sa središnjim prostorom okruženim stepeničastim sjedištima za gledatelje. Amfiteatar je izvana bio ukrašen visokim lukovima poduprtima četirima stubištima što su vodila u gornje galerije. Izgradnja je započela oko 80. g. pr. n. e., a dovršen je oko 70. g. pr. n. e. Mogao je primiti između 18 000 i 20 000 gledatelja. Za gradnju amfiteatra,

³⁰ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 35-38

kao i za gradnju malog kazališta, zaslužni su Gaj Kvintije Valgo i Marko Porcije, koji su u ime svojih sinova financirali gradnju.

Amfiteatar je izgrađen između rijeke Sarno i Nucerijskih vrata na jugoistočnoj strani grada. To je područje bilo neizgrađeno, prostrano i ravno, a gradnja je bila jeftinija i zbog toga što su dijelom bile sačuvane stare gradske zidine koje više nisu imale obrambenu funkciju pa su njihova vrata poslužila kao ulaz za gledatelje iz okolnih gradova. Amfiteatar je imao oblik elipse s arenom u sredini, okruženom kamenim tribinama do kojih se dolazilo unutrašnjim hodnicima ili vanjskim stubištima. U najviši red tribine bili su umetnuti kameni prstenovi o koje su vješali široke komade platna da zaštite gledateljstvo od žege.³¹

Gladijatorske su igre bile važnim sastavnim dijelom gradskog života, o čemu svjedoče brojni natpisi po zidovima kuća s najavama gladijatorskih borbi i navijanjem za pojedine natjecatelje, pobjednike arene i idole žena.

S Amfiteatom se povezuje i jedan incident koji se dogodio za vrijeme jednih igara 59. g. n. e. U jednom odlomku svojih *Anala Tacit* govori o okrutnom masakru između Pompejaca i Nucerijanaca, uzrokovanom ispraznim svađama prilikom gladijatorskih igara. U sukobu, koji su Nucerijanci izgubili, bio je veliki broj poginulih i ranjenih. Nucerijanci su nakon toga podnijeli tužbu protiv Pompeja caru. Car Neron je prepustio senatu da donese odluku. Pompeji su oštro kažnjeni od strane senata i njihov amfiteatar je bio zatvoren punih 10 godina. Sam događaj je ovjekovječen slikom nađenom u kući nedaleko od kazališta, otkrivenoj 1869. godine, koja se danas nalazi u Napulju.³²

9.3. Palestra

Odmah pokraj ulaza u trokutasti forum nalazi se palestra iz 2. st. pr. n. e. zvana još Velika palestra. Podignuta je u doba vladavine cara Augusta, a služila je kao velika sportska dvorana u kojoj je gradska mladež uvježbavala različite sportove. Po carevoj naredbi mladići su se okupljali u udruženja koja su, osim poduke i vježbe u atletskim vještinama i pripremanja mladeži za igre, pružala neku vrst političke naobrazbe. Sagradio ju je, prema natpisu, kvestor Vibije Vinicij darežljivošću Vibija Adirana, za gimnastičke aktivnosti mladih pompejanskih plemića udruženih

³¹ William Clarke, *Pompeii: Its past and present state, its public and private buildings* volumen 1, M.A.Nattali, London, 1847., str. 317

³² August Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, str. 223

u razna sportska društva. Palestra je bila četvrtasto zdanje, 141 x 107 m, okruženo drevnim stablima egipatske smokve. Osim različitih sanitarnih prostorija, imala je unutrašnji natkriveni hodnik sa stupovima, a u sredini nenatkrivenu površinu s bazenom za plivanje. Potonji bijaše uvelike nalik današnjim bazenima. Dugačak je oko 34 metra, širok 25 metara, a imao je ukošeno dno s minimalnom dubinom od 1 metra i maksimalnom od 2,7 metara.³³

³³ Emidio De Albentiis, Alfredo Foglia, Pio Foglia, Luisa Chiap, Secrets of Pompeii : everyday life in ancient Rome, str 62

10. Stanovanje u Pompejima

Hramovi i kazališta su javne građevine na koje ćemo često naići diljem antičkog svijeta i one nam govore o javnom aspektu rimskog života. Ako želimo saznati nešto više o privatnom životu, moramo ući u njihove domove i privatne posjede, a takvi lokaliteti nisu česti. Pompeji i Herculaneum su vrlo bitni upravo zbog vrlo visoke očuvanosti privatnih kuća i vila koje nam pridonose upoznavanju antičkog čovjeka koji nam oblikom i rasporedom kuće za stanovanje otkriva svoju kulturu i kulturne navike više negoli bilo kojim drugim građevnim objektima ili spomenicima.³⁴

Fasada i ulaz u kuću slali su vanjskom svijetu poruku o statusu njezina vlasnika. Same su kuće imale vrlo organiziran prostor. Razlika između prostora koji koriste vlasnici kuće i prostora koji koriste sluge i robovi je vrlo uočljiva. Vlasnici kuće obitavali su samo u nekim prostorijama koje su bile i posebno uređene, oslikavane i dekorirane, dok su prostorije u kojima je radila i obitavala posluža bile minimalno ili nisu bile uopće ukrašene. Rimljani su imali vrlo malo pokućstva, a ono što su imali bilo je lagano i lako prenosivo. Također nisu imali ni puno polica, što je pružalo mogućnost da se prostorije uređuju i oslikavaju od poda do stropa, a da ništa ne zaklanja slike i dekoracije na zidovima.³⁵

10.1. Tipična kuća u Pompejima

Najstariji tip stambene kuće potječe iz 4. i 3. st. pr. n. e. i po strukturi je italiskog tipa, a svojim ozbiljnim, strogo definiranim oblicima razotkriva i duh samnićanskog plemstva. Kratki hodnik vodio je u atrij, gdje je bio smješten *impluvium*, bazen za skupljanje kišnice s krova, dok su bočno od atrijske bile male spavaće sobe. Spavaće sobe vlasnika i posluže, kuhinja i ostale prostorije bile su raspoređene u paralelnim nizovima s obje strane atrijske, a redale su se od početka atrijske sve do peristila. Na suprotnom kraju atrijske nalazio se *tablinum*, nešto kao dnevna soba u kojoj se okupljala obitelj pa su tu bile izložene slike ili poprsja niza obiteljskih predaka. Iza dnevne sobe smjestio se vrt koji je, kao i ostali dijelovi kuće, bio ograđen visokim zidom.

³⁴ William Clarke, Pompeii: Its past and present state, its public and private buildings volumen 2, M.A.Nattali,London, 1847., str. 2

³⁵ Paul Zanker, Pompeii:public and private life, Harvard University Press, Cambridge, Mass.,2000., str.11

Gotovo sve kuće takvog tipa proširene su tijekom drugog stoljeća dodatkom blagovaonice, *tricliniuma*, te peristila i drugih odaja po uzoru na grčko-helenističku arhitekturu istočnog Sredozemlja. Takozvana helenistička kuća bila je mnogo prostranija i imala bolji raspored. Peristil, porticima obrubljeno dvorište iza dnevne sobe, blagovaonice i odaje za bankete i prijeme, *oecus*, dokaz su bogatstva koje se temeljilo na izvozu poljoprivrednih proizvoda kao što su ulje i vino. Bilo je i pravih malih paviljona-blagovaonica smještenih usred velikih vrtova.

U helenističkom razdoblju uvriježio se običaj ukrašavanja stražnjih vrtova galerijama i *pseudotrijemovima*, dugačkim zatvorenim hodnicima zaobljenih svodova, koji su služili kao spremišta. Vlasnici su iznad atrija nerijetko podizali još jedan kat za dodatne obiteljske sobe te na taj način oslobađali prostor oko peristila za izgradnju kupaonice s pećima i kadama. Pročelja su otvarali prema ulici, smještajući u njih prodavaonice u kojima su robovi ili slobodnjaci prodavali robu i poljoprivredne proizvode. Iako građene po prilično standardiziranom temeljnom tlocrtu, kuće u Pompejima bile su vrlo raznolike kako po razmjerima, tako i po rasporedu pojedinih dijelova izvan ili unutar kuće. Rimljani nisu imali mnogo što dodati tako bogato uređenim kućama osim, dakako, raskošnih fresaka i mozaika, sjajnog pokućstva i lijepo oblikovanog posuđa. Nakon potresa 62. godine takve su kuće naglo osiromašile što ukazuje i na gospodarstvenu krizu toga razdoblja. Odaje okrenute prema ulici počeli su kućevlasnici iznajmljivati trgovcima za prodavaonice, a ujedno su počeli nadograđivati katove za kuće, to jest uvoditi okomiti tip proširenja. Pokraj kuća imućnih građana nalazile su se nastambe srednjeg društvenog sloja sastavljene od nekoliko raznorodnih odaja bez osobita plana i tlocrta. Naposljetku, bilo je straćara siromaha. To su obično bile gole sobe koje su u većini slučajeva služile i kao prodavaonice, s krevetom smještenim u međukatu.

Kako je tijekom 2. st. pr. n. e. stanovništvo Pompeja počelo rasti, počela je stambena izgradnja izvan gradskih zidina i podalje od nekropola i predjela određenih za obredno štovanje mrtvih. Upravo na tom području nicali su prigradske vile bogatih građana koji su počeli bježati od gradske buke, tražeći spokoj seoskog krajolika, okruženi predmetima izvanredne umjetničke izrade i ukusnim slikama, simbolima aristokratskog poimanja života koji je, malo po malo, iščezavao. Vila misterija svakako je najglasovitiji primjerak takvih ladanjskih boravišta.³⁶

³⁶ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 167

10.1.1. Kuća Fauna

Jedna od najljepših stambenih zgrada u Pompejima, a ujedno i najveća, nazvana je po brončanom kipu Fauna u plesu koji je krasio bazen glavnog atrija. Ova doista golema kuća, površine od približno 3000 četvornih metara, građena je početkom 2. st. pr. n. e., a čini se da je pripadala Publiju Korneliju Suli, nećaku rimskog diktatora Sule koji je nakon 80. g. pr. n. e. postao upraviteljem rimske kolonije Pompeja. Kuća Fauna slična je kućama u najvećim helenističkim gradovima, a bila je zacijelo i raskošnija, s dva atrija, dva peristila, dvije blagovaonice, neuobičajeno velikim brojem soba te malim, ali vrlo opremljenim sanitarnim čvorovima. Najveći dio gipsanih ukrasa na stupovima i zidovima nije sačuvan, iako je na samom početku iskopavanja, od 1830. do 1832. godine još postojao, djelomice ili u tragovima. Utješno je da su sva mozaička opločenja s geometrijskim ukrasima, životinjskim likovima, nilskim krajolicima i morskim čudovištima u cijelosti očuvana te da postoje *in loco* ili u napuljskom Arheološkom muzeju. Za najpoznatiji mozaik iz Kuće Fauna drži se da prikazuje pobjedu Aleksandra Velikog nad kraljem Darijem. Ranije se mislilo da mozaik predstavlja bitku iz Homerove Ilijade. Procjenjuje se da je mozaik sastavljen od otprilike 1,5 milijuna do 5 milijuna dijelova, no do danas ih još nitko nije točno prebrojao.³⁷

10.1.2. Kuća Menandra

Jedna od najljepših i najstarijih kuća u Pompejima bila je u vrijeme provale Vezuva vlasništvo nekog Kvinta Popeja, rođaka Neronove žene Popeje. Građena oko 250. g. pr. n. e. i smještena u blizini kazališta, kuća je proširivana i često rekonstruirana tijekom triju stoljeća koliko je, čini se, pripadala istoj obitelji. Iza ulaza, atrija i sobe za primanje smjestio se golemi peristil s bazenom u sredini i vrtom natkrivenim pergolom te nizom soba za članove obitelji i najvećom blagovaonicom u Pompejima. Dio za poslužno brojio je najmanje petnaest soba. Osobita zanimljivost u ovoj kući je privatna kupaonica s trima prostorijama, bogato ukrašena slikarijama i mozaicima, s napravama za hladnu i toplu vodu. U kući je postojao i zahod. S kuhinjske strane prostirao se vrt u kojemu su uzgajali povrće za čitavo domaćinstvo. Obiteljske odaje ukrašene su elegantnim zidnim slikama, gipsanim ukrasima i mozaičkim podovima, a većina je nastala nakon potresa 62. g. n. e. Jedan kraj peristila ukrašen je zidnom udubinom s

³⁷ Mary Beard, Pompeii: The Life of a Roman Town, Profile Books, London, 2008., str. 29

kazališnim maskama i portretom grčkog komediografa Menandra po kojemu je kuća i dobila naziv.

U drugoj zidnoj udubini peristila nalazio se lararij- žrtvenik s poprsjima predaka za obiteljske privatne žrtve, kao dodatak larariju na kućnom ulazu. To je, ujedno, i jedini slučaj u Pompejima gdje je lijevanjem tekuće krede u skrutnutu lavu bilo moguće dobiti gipsane odljeve ostataka izvornih voštanih kipova. U podzemnom prolazu ispod kupaonice u Kući Meandra otkrivena je bogata riznica srebrnine i nakita s dragim kamenjem. Blago je bilo skriveno u velikoj drvenoj škrinji. Prolaz ispod kupaonice bio je, zacijelo, pomoćno tajno skrovište kojim su se vlasnici služili za vrijeme putovanja ili kad bi preuređivali kuću.³⁸

10.1.3. Kuća Vetijevaca

U usporedbi s patricijskom elegancijom Kuće Menandra, Kuća Vetijevaca je lijep primjerak raskoši bogatog trgovačkog sloja. Braća Vetiji, Konviva i Restitut, stekli su kuću sredinom 1. st. pr. n. e., a pripadali su obitelji slobodnjaka koja je u posljednjim desetljećima Pompeja obavljala važne javne službe. Nakon potresa 62. g. n. e. kuću su uvelike obnovili, te za sve odaje naručili raskošne zidne ukrase. Nakon iskopavanja 1894. godine sve su slike zaštićene krovnom rekonstrukcijom koja ih je štitila od izravna udara sunčeve svjetlosti. Obnovljen je i peristil s mnogobrojnim bazenima, fontanama, hermama (poprsjima Hermesa) i kipićima pa su čak i cvjetne lijehe ponovno uređene po uzoru na izvorne nacрте. Zidne slike pripadaju četvrtom stilu, to jest načinu zidnog ukrašavanja.³⁹

10.1.4. Kuća tragičnog pjesnika

Kuća tragičnog pjesnika nije poznata po svojoj veličini jer pripada manjim kućama, ali je poznata po svojim mozaicima, freskama i dekoraciji. Ime je dobila po jednom od mozaika pronađenom u tablinumu. Kuća je imala klasičan rimski izgled. Sprijeda su bile dvije sobe koje su služile kao trgovine, a njih je povezivao *vestibul*, trijem. U *vestibulu* se nalazi i poznati mozaik psa s riječima „*cave canem*“ (čuvajte se psa). Takvi mozaici nisu bili rijetkost u pompejanskim kućama. Svi zidovi u ovoj kući bili su ukrašeni. Manje sobe bile su ukrašene

³⁸ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 113-115

³⁹ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 115-119

različito, ali u istom stilu. Iz atrija je uzet velik broj fresaka sa scenama iz Ilijade koje se sad nalaze u muzeju u Napulju. Freske iz Kuće tragičnog pjesnika hvaljene su po svojoj visokoj kvaliteti izrade i ljepoti.⁴⁰

10.2. Vile

Bogati zemljoposjednici u Pompejima već su od početka helenističkog razdoblja gradili vile na obroncima Vezuva i u gradskoj okolici. Vile u Pompejima služile su istovremeno kao obiteljska boravišta i središta poljodjelskih radova. Vlasnici su u njima boravili za ljetnih mjeseci, a ujedno nadgledali žetvene radove. Arhitektonski raspored takvih vila ukazuje na njihovu dvostruku namjenu: bile su mnogo veće od uobičajenih gradskih nastambi, sastojale su se od velikog broja soba za brojnu posluhu i radnike, imale su goleme podrume za uskladištavanje usjeva i spremanje alata. Prostrane dnevne sobe namijenjene obitelji vlasnika građene su na terasama sa stupovljem i balkonima s kojih se pružao pogled na more i Vezuv.

10.2.1 Vila misterija

Sagrađena u prvoj polovici 2. st. pr. n. e., Vila misterija je u svojoj povijesti često proširivana i preuređivana pa su radovi u odjelu za posluhu bili u tijeku u trenutku provala Vezuva. Vlasnici vile bili su, čini se, pripadnici obitelji Istacija, to jest članovi staropompejanskog plemstva čiji su zemljoposjedi gotovo isključivo služili proizvodnji vina. Dvokatna zgrada imala je golemi peristil izravno povezan s ulazom, s odajama za posluhu, spremištima, kuhinjama, zahodima i kupaonicama smještenima na drugom katu uokolo peristila. Prilikom prvog iskopavanja, pod jednog spremišta pronađen je prekriven crvenim lukom. Dvije najzanimljivije prostorije u kući bile su opremljene napravama za gnječenje grožđa. Dnevne i spavaće sobe bile su u stražnjem dijelu vile, izravno povezane s terasama i porticima što su s triju strana okruživali vilu. Sve sobe u obiteljskom krilu bile su obložene mozaičkim podovima i zidnim slikama, a bilo je vrijednih slika čak i u odajama kasnije pretvorenim u služničke sobe. Zidne slike u obama kućnim krilima pripadaju razdoblju drugog i trećeg stila.⁴¹

⁴⁰ William Butler, *Pompeii descriptive and picturesque*, W.Blackwood and sons, Edinburgh, 1886., str. 82

⁴¹ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 142

10.3. Pompejanski vrtovi

Umijeće uređivanja vrtova, omiljenih boravišta aristokrata i intelektualaca onoga doba, dio je kulturne mode uvezene iz helenističkih gradova u ranom razdoblju Carstva. Na vrt se u ono doba gledalo kao na sveto mjesto koje potiče na razmišljanje o tajnama prirode i navodi na prinošenje žrtava njenim zaštitnim božanstvima kao što su Venera, božica plodnosti i proljetnog preporoda, te Dioniz-Bakho, kojeg su Grci slavili uz prigodne, tajne obrede. Takvo mistično poimanje nije smetalo rimskom, pa stoga ni pompejskom vrtu, da postane idealnim mjestom za primanje prijatelja i priređivanje gozbi.

Izvorno su sve kuće imućnih građana Pompeja imale ograđeni dio zemljišta za uzgoj voća i povrća kojim se obitelj hranila. Za vladavine Augusta takva zemljišta pretvorena su u prave vrtove formalna rasporeda, a samo stanovnici rjeđe naseljenih dijelova grada oko amfiteatra mogli su sebi priuštiti raskoš „kuhinjskih“ povrtnjaka golemih razmjera. Drugo rješenje bijaše ukrašavanje prostranijih peristila stablima i grmljem, kao što je to bilo u kući Vetijevaca. Cvijeće je bilo velika rijetkost te se uglavnom svodilo na divlju ružu i divlju ljubicu. Vrlo rasprostranjeno raslinje bijaše zimzeleno grmlje, mirišljave trave kao što su kadulja, mirta, ružmarin i lovor, te voćke: limun, maslina i trešnja. Lozu su uzgajali ne samo zbog grožđa i vina, nego i zato što im je njeno bujno lišće pružalo zaklon od sunca.

Vrtove su, nerijetko, ukrašavali raznim dodacima u skladu s idiličnim poimanjem prirode kao svetog mjesta pa su se, tako ukrašena, ta središta svakodnevnog života doimala još privlačnijim. Jedan od dodataka vrtovima je hram u obliku spilje, takozvani *nimfej*. To je mali, nadsvođeni hram obložen mozaikom sa školjkastom pliticom ukrašenom malim vodoskocima. Drugi dodatak vrtu bila je ljetna blagovaonica ili *trikinij*, opkoljena vitkim rešetkastim stupovima među koje su vješali zastore ili prostirače. Tipično pompejanska zamisao bila je, čini se, fontana u obliku zidne udubine, neka vrst malog *nimfeja* u koji su se, preko stepeničastog grebena, slijevali slapići vode. Takva mala zdanja smještali su u ogradne zidove vrtova i popločavali mozaikom od nepravilnih kamenčića plavo-zelene staklaste paste, od koje se odbijala sunčeva svjetlost i obasjavala obrube pravih školjki umetnutih u mozaik. U takvim zidovima često nailazimo na imitacije podmorskih spilja s kipovima Izide ili Venere. Među najljepše vrtove u Pompejima valja ubrojiti vrt kuće Oktavija Kvarcija koji je zauzimao površinu od oko 195

čtvornih metara, te vrt kuće Julije Feliks. Oba se nalaze u neposrednoj blizini amfiteatra, nedaleko Sarinskih vrata.⁴²

⁴² Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 137

11. Voda u Pompejima

Vodu su smatrali izvorom života te su je stoga skupljali u mramorom obrubljenim i u tlo ukopanim bazenima. Bazene su ukrašavali stupićima i raznolikim fontanama s brončanim ili mramornim kipovima iz kojih je izvirala voda. Imali su i osobitu vrst dugačkog, uskog kanala ispresijecana minijaturnim mramornim mostićima, prošarana sićušnim slapovima koji su trebali dočaravati tok rijeke Nil, a istovremeno su služili za natapanje zemljišta.

11.1. Opskrba vodom

Ne treba zaboraviti da je na području vulkanskog podrijetla kao što su Pompeji problem vode bio vrlo ozbiljan. Žitelji Pompeja isprva su se zadovoljavali kišnicom s krovova koju su cijevima vodili u atrijske bazene, a zatim u velike rezervoare u kućnim podrumima. Nakon toga su počeli kopati bunare pa su na nekim mjestima morali kopati dublje od trideset metara kako bi doprli do vode. Problem je isprva dijelom bio riješen gradnjom velikih bazena – *impluvia*- u atrijima ili dvorištima privatnih kuća, s cisternama u koje su sakupljali kišnicu za svakodnevne potrebe domaćinstva. Za zalijevanje vrtova i druge potrebe koristili su bunare, ali ni njih nije bilo lako kopati: valjalo je bušiti debeli sloj tvrdog vulkanskog tla. Pored brojnih kućnih bunara do danas je otkriveno samo sedam javnih fontana podignutih kraj putova s najgušćim prometom, na forumu i javnim kupalištima. Ne znamo točno kako su stanovnici Pompeja izvlačili vodu iz bunara. Zacijelo su se služili starom tehnikom hidrauličkog kotača što su ga pokretali ljudi, to jest robovi ili tegleće životinje.

U doba vladavine cara Augusta sagrađen je veliki akvedukt koji je vodom iz jezera Serino opskrbljivao cijelu Kampaniju, uključujući i Napulj. Jedan ogranak toga akvedukta napajao je Pompeje i Nolu pa je tako riješen stoljetni problem opskrbe vodom.

Glavni rezervoar za pohranjivanje vode iz jezera Serino sagradili su žitelji Pompeja od cementom povezanih blokova tufita, to jest vapnenačke stijene, u blizini Vezuvskih vrata, pod sjevernim zidinama grada. To jednostavno zdanje sastojalo se od okrugla bazena s metalnim vratima i branama koje su regulirale tok vode, usmjeravajući je u tri velika vodovoda s brojnim

ograncima po čitavom gradu. Vodovodne cijevi bile su od čistog olova i dopirale do gotovo svih kuća u Pompejima. Tek najsiromašnija domaćinstva nisu imala vodu.

Na mnogim gradskim križanjima Pompejanci su sagradili manje rezervoare po uzoru na glavni. Oni su opskrbljivali vodom javne fontane koje je gradska uprava podizala za potrebe siromašnjeg stanovništva. Fontane su gradili od lave i tufita, u obliku četvrtastih bazena sa stupićem iz kojega je izvirala voda. Stupić je nerijetko bio ukrašen jednostavnim reljefnim prikazom nekog riječnog božanstva ili zaštitnika putnika. Fontanu kraj Eumahijine zgrade krasilo je poprsje božice s rogom obilja pa otuda potječe i naziv ulice u kojoj je stajala spomenuta fontana: Ulica obilja.⁴³

11. 2. Javna kupališta

Kupalište nije služilo samo higijenskoj namjeni, nego je bilo i mjesto gdje su se umorni građani na trenutak mogli opustiti, a mladi družiti. Redosljed hladnih, mlakih i vrućih kupelji bio je u skladu s medicinskim navikama antičkog svijeta pa je kupalište imalo takozvani *frigidarium*, *tepidarium* i *caldarium* uz koje su se obavezno nalazili trijemovi za gimnastičke vježbe i nenatkriveni bazeni. Sve veća uporaba i popularnost takvih kupališta poticala je izgradnju novih i modernizaciju starih zdanja, te uvođenje novih tehnika za zagrijavanje prostorija. Uveden je *concameratum*, to jest dvostruki zidovi i opločenja koja su omogućavala kolanje toploga zraka u međuprostorima. Osim već spomenutih Forumskih termi, u Pompejima su bile još Saranske ili Središnje i Stabijanske terme.

Stabijanske su najstarije i najveće terme u Pompejima, sagrađene su u 2. st. pr. n. e., a u 1. st. pr. n. e. kreće se s njihovom obnovom. Kupališta su bila smještena oko prostranog dvorišta s porticima, a ono je sa svojim središnjim bazenom služilo i kao gimnastička dvorana. Postojale su odvojene, iako gotovo identične odaje za muškarce i žene. Desno od glavnog ulaza u Stabijanske terme vodila su dvojna vrata do muškog dijela odaja. Činile su ih sobe za presvlačenje, *apodyterium*, gdje su postojale niše za čuvanje odjeće, slijedila je soba s hladnom vodom, *frigidarium*, zatim soba s mlakom vodom, *tepidarium*, te soba s vrućom vodom, *caldarium*. Ženski dio terma povezan je s muškim dijelom tako što se između *caldariuma* za

⁴³ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost , str. 24-25

žene i muškarce nalazila prostorija s pećima za zagrijavanje. Ženski dio je imao isti slijed soba kao i muški.⁴⁴

Saranske ili Središnje terme su novijeg izdanja. Njihova gradnja je započeta nakon 62.g.n.e., tako da terme nisu bile dovršene. Nalazile su se u samom gradskom središtu. Središnje terme nisu imale odvojene prostorije za muški i ženski dio, već samo jedne, što dovodi do toga da su ove terme bile samo za muškarce. Ako su ih i žene smjele koristiti, to je, onda, bilo regulirano tako da su žene samo u određenim satima smjele dolaziti u te terme.⁴⁵

⁴⁴ Richard Engelmann, Pompeii, str. 38

⁴⁵ August Mau, Pompeji in Leben und Kunst, str. 213

12. Kultovi i božanstva

Vjera je u grčko-rimskom svijetu bila uglavnom dvojake prirode: značila je ili osobno štovanje nekog božanstva kojemu je štovatelj prinosio darove za udobrovoljavanje i stjecanje milosti, ili se, pak, izražavalo javno, prigodom zajedničkih svečanih procesija i žrtvovanja životinja u čast nekog od važnijih božanstava: Jupitera, Junone i Minerve, u nadi da će bogovi štititi grad. Takve svečanosti održavale su se u točno određene dane. Većina žitelja južne Italije bavila se poljodjelstvom pa su štovali Cereru, božicu bilja i plodova zemlje.

U hramove je bilo dopušteno postavljati kipove samo onih božanstava kojima su bili posvećeni, a podno kipova prinosili su darove. Svećeničke su poslove obavljali istaknuti građani koje su u takve službe birali *augura haruspices*, to jest ljudi koji su na temelju utroba žrtvovanih životinja znali tumačiti volju bogova.

U Pompejima je Venera postala glavnom božicom 80. g. pr. n. e. kada je grad pao pod rimsku vlast. Veneru je, naime, štovao tadašnji diktator Sula. Venerin hram je nađen dosta kasno, tek 1898. godine, i to nedaleko od foruma, iza bazilike.

Kada je preustrojio rimsku državu, Oktavijan August je po uzoru na države Srednjeg Istoka uveo štovanje cara kao božanstva. Hram Fortune Auguste, božice dobre sreće i careve osobne zaštitnice, sagradio je u Pompejima Marko Tulijski, uvaženi gradski upravitelj, veliki ljubimac Augustov i rođak Ciceronov. Hram je građen po primjeru Jupiterovog hrama, a smjestio se sjeverno od foruma, na križanju Ulice Merkur i Ulice Fortune.⁴⁶

U sredini trokutastog foruma nalazio se veliki dorski hram iz 6. st. pr. n.e. koji je kasnije pretvoren u Minervin hram. Ispred hrama se nalaze tri predrimska oltara i okrugli bunar okružen dorskim stupovima, dok je iza hrama polukružna kamena klupa s koje se pruža pogled na Napuljski zaljev. Od samog dorskog hrama nije puno ostalo, samo postolje, stepenice i stupovi grčko-dorskog reda. Umjesto šest stupova u pročelju, on je imao sedam, što mu je dalo neobičan izgled jer je središnji stup stajao ispred vrata. Ova značajka je vrlo rijetka, a jedini drugi poznati primjer nalazi se u stražnjem dijelu ogromnog hrama Zeusa u Agrigentumu.⁴⁷

⁴⁶ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 50

⁴⁷ Pierre Gusman, Pompeii: The city, its life and art, str. 63

Kult boga Dioniza bio je vrlo popularan u Pompejima, posebice jer je bio otvoren ženama i robovima, a njegovoj popularnosti pridonosi i to što su se Pompeji bavili proizvodnjom vina, a Dioniz je bog vegetacije i vina. Postoje zanimljivi tragovi ovoga kulta u Pompejima. Osim prikaza Dioniza na freskama u Vili misterija, nađeno je svetište Dioniza odmah ispred zidina grada. Do danas nije nađeno ni jedno svetište Dioniza unutar zidina grada. Svetište posvećeno Dionizu nađeno je kod jednih gradskih vrata što su vodila na područja uglavnom zasadena vinogradima. Svetište je sagrađeno u 3. st. pr. n. e., za vrijeme samnitske prevlasti, a tijekom godina često je bilo obnavljano.⁴⁸

Pompeji su bili čvrsto povezani s međunarodnom trgovinom koja je neizbježno uključivala razmjenu kulturnih i umjetničkih dobara tako da, osim grčkog utjecaja, nailazimo i na egipatsku vjersku misao i vjerovanja.

Hram božice Izide podignut je već krajem 2. st. pr. n. e. iza velikog kazališta. Hram je srušen u potresu 62. godine, a njegova obnova započela je ubrzo o trošku šestogodišnjeg dječaka Numerija Popidija Celzija. Dječakov otac, vrlo imućni slobodnjak koji se obogatio trgovinom, ali nije imao pravo sudjelovanja u javnom životu zbog svog robovskog podrijetla, tim činom je otvorio sinu vrata u najzatvorenije društvene krugove, a sam bio nagrađen sjedištem u Senatu. Ostaci tog hrama s ograđenim prostorom za sastanke posvećenih, stisnuti su na maleni prostor ograđen visokim zidovima. U ruševinama su otkriveni obredni instrumenti i slike nekih drugih božanstava povezanih s Izidinim kultom, slike s tipično egipatskim prizorima i likovima. Tlocrt hrama i brojne druge pojedinosti, iako su tek u fragmentima, navode na misao da je taj egipatski hram u Pompejima zacijelo bio jedno od najpotpunijih zdanja posvećenih Izidi u tadašnjem grčko-rimskom svijetu.

Građevina se sastojala od prostrana, porticima uokvirena dvorišta, s malim hramom u sredini, oslikanim likovima egipatskih božanstava, široka nenatkrivena žrtvenika, bunara i podzemne kripe, gdje su se posvećeni prali vodom što je u posebnim posudama stizala s Nila. Iza portika su bile dvije dvorane kojima ne možemo još točno odrediti namjenu, ali je veća, zacijelo, služila održavanju vjerskih obreda ili priredbi.⁴⁹

⁴⁸ Emidio De Albentiis, Alfredo Foglia, Pio Foglia, Luisa Chiap, *Secrets of Pompeii : everyday life in ancient Rome*, str. 53

⁴⁹ August Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, str. 175-177

13. Posao i život u Pompejima

Pompeji su od samog početka imali lijepo razvijeno gospodarstvo, što je značilo da nije trebalo uvoziti robu za svakodnevne potrebe stanovništva. U okolici grada uzgajali su žitarice, voće i povrće te tako obilno podmirivali potrebe stanovnika koji su temeljne svoje namirnice nadopunjavali ribom te svinjetinom i janjetinom iz unutrašnjosti. Pravo bogatstvo Pompeja – kao i drugih u Kampaniji- temeljilo se, međutim, na izvozu vina i maslinovog ulja jer su okolno zemljište i obronci Vezuva bili osobito pogodni za uzgoj takvih biljaka. Bogatstvo poznatih plemićkih obitelji – Eumahija i Holkonija – temeljilo se na izvozu vina pa su te obitelji tijekom više od dvaju stoljeća izvozile svoje proizvode sve do Galije i sjeverne Afrike. Treći izvozni proizvod bijaše vunena tkanina od ovaca iz okolnih planina Samniuma i Lucanije. Vunu su u brojnim radionicama tkali i bojali takozvani *fullones*, to jest radnici za obradu vune.

Predmete za svakodnevnu uporabu – keramiku, staklo, broncu i drvo- proizvodili su mjesni obrtnici koji su za bogatije građane izrađivali raskošnije predmete. Kampanija je u doba Republike i u ranom razdoblju Carstva uživala prilično važno mjesto u proizvodnji brončanih i srebrnih predmeta. Broncu su upotrebljavali za izradu predmeta kućne uporabe kao što su peći i svjetiljke, dok je srebro, kovina koja je prilično rijetka u antičkom svijetu, uživalo glas najdragocjenije kovine. Srebro su, uglavnom, koristili za izradu skupocjenog elegantnog stolnog posuđa. Ukasni predmeti, poput kipića za kuću ili vrt, bili su, obično, od bronce, dok su predmeti za vjersku uporabu (vaze, tronošci za žrtvenu vatru i žrtveni tanjuri) ponekad bili od srebra ovisno o novčanim mogućnostima darovatelja. Na vrlo visokoj tehničkoj razini bilo je zlatarsko umijeće te obrada dragog kamenja i rezbarenje kamenja za izradu nakita. Jedan od najzanimljivijih nalaza u Pompejima je alat i kutija s dragim kamenjem draguljara Pinarija Cerijalisa. U kutiji je bilo 114 dragulja i poluobrađena kamenja kao što su ametist, ahat, karneol i sardoniks. 28 komada bilo je obrađeno i izbrušeno pa tako imamo potpunu sliku o raznim fazama draguljarskog umijeća.

U Pompejima je bilo nekoliko brodskih poduzeća s brodovima koji su uglavnom plovili morskim putovima duž obale, a isplovljavali iz lučice na ušću rijeke Sarno, nedaleko grada. Vino i ulje čuvali su i prenosili u amforama i posudama od pečene gline koje su izrađivali u malim obiteljskim radionicama s pećima za pečenje gline.

Budući da nemamo točnih arheoloških dokaza, možemo tek pretpostaviti da su u gradu i okolici postojala brojna mala građevinska poduzeća za gradnju privatnih kuća, radionice slikara, mozaičara i štukatera koji su imali pune ruke posla, osobito nakon potresa 62. g. pr. n. e. Po uvriježenom sredozemnom običaju, trgovinom na malo bavili su se putujući trgovci i prekupci, ali i vlasnici trgovina u vlastitim kućama. Gornji kat kuće bio je namijenjen obitelji, a u prizemlje su smještali skladišta i tezge s robom, otvorene prema ulici. Ako su sami nešto proizvodili, u prizemlju su imali i radionice, poredane uokolo unutrašnjeg dvorišta.⁵⁰

Za mnoge trgovine nije moguće točno odrediti kakvu robu su imale i čime su se bavile, osim ako su bile oslikane ili ako se u njima našlo materijalnih dokaza koji bi upućivali na određeni tip trgovine. Bilo je tu kovača, lončara, obućara, pa i praonica robe, te pekara, čije se prostorije mogu prepoznati po pećima za kruh i mlinovima.

Kao u mnogim gradovima južne Italije u tom dobu, u Pompejima su bile otvorene mnoge prodavaonice vina koje su ujedno bile i mjesta u kojima se moglo piti, ili ispred trgovine, ili u unutrašnjosti. Neki su, osim domaćih sorti vina, prodavali i uvozna.

U predjelu oko kazališta i amfiteatra bilo je osobito mnogo svratišta i krčmi gdje se posluživalo vino i topla jela. U tezgi su bile izdubljene rupe za umetanje amfora i otvor u kojima se grijala voda za razvodnjavanje vina. Gornji kat s nekoliko soba i zahodom često je služio kao hotel i bordel. Zidovi su bili ukrašeni malim, obično lošim slikama, ponekad s vulgarnim prizorima, a ima i crteža nastalih na licu mjesta s barskim prizorima koje su mušterije samoinicijativno šarale po zidovima. Korisnici tih ustanova zabavljali su se uz kocku i kladenje, zbog čega je ponekad znalo doći i do nereda. U tim hotelima su često boravili putnici koji su prolazili kroz Pompeje ili dolazili trgovati u grad. Takva su mjesta izbjegavali bogati. Oni su smatrali da se tijekom putovanja mora boraviti u vlastitoj vili ili kod prijatelja, tako da su se hotelima i raznim svratištima koristili uglavnom pripadnici slabijeg novčanog statusa.

U Pompejima su se bavili i javnim prodajama i posudbom novaca. Pronađeni su računi koji su upisani na voštanom dijelu drvene ploče, obično nanizani zajedno po tri, kako bi se mogli otvarati kao knjiga. To je jedan od rijetkih pismenih primjera u Pompejima koji nije ispisan po zidovima grada. Po grafitima na zidovima možemo primijetiti da su se u Pompejima najviše čitala djela rimskih autora kao što su Virgilije, Ovidije, Propertius i Tibulus koji su vrlo često bili

⁵⁰ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 54-62

citirani na raznim mjestima po gradu. U gradu se još govorilo i grčkim jezikom, jezikom trgovanja onoga doba, ali koji je utjecao i na razvoj lokalnih dijalekata na tim prostorima Kampanije.

U Pompejima je živjelo raznoliko stanovništvo. Nailazimo na potomke starih samnitskih obitelji koji su se sada već izmiješali s pridošlim rimskim obiteljima. Mnogo je Grka koji su se nastanili u Pompejima ili kao trgovci, ili kao umjetnici. Nailazimo i na Egipćane i Sirijce. Toj raznolikosti je najviše doprinijela činjenica da se Pompeji nalaze na križanju trgovačkih puteva.⁵¹

⁵¹ W. M. Mackenzie, Pompeii, A. and C. Black, London, 1910., str. 28-38

14. Umjetnost

14.1. Zidno slikarstvo

Zidne slike iz gradova podno Vezuva služe nam kao temeljni izvor za poznavanje rimskog slikarstva u razdoblju od kraja Republike do prvog stoljeća Carstva. Najraniji primjerci slikarstva u Pompejima potječu, čini se, s početka 2. st. pr. n. e., a pripadaju grčko-helenističkoj tradiciji, nedvojbeno mnogo prisutnijoj u gradu podno Vezuva nego li u Rimu.

U iskopinama Pompeja nije otkrivena ni jedna jedina slikarska radionica, što možemo protumačiti trošnošću alata kojim su se služili slikari. Međutim, nema dvojbe da su slikari radili na licu mjesta, u gradu, u kućama svojih mušterija, o čemu svjedoče brojne nedovršene slike u mnogim kućama, to jest nedovršene u trenutku erupcije Vezuva. Nema sumnje da je obrtnička živost naglo porasla nakon potresa 62. g. n. e. kada je trebalo obnoviti i ponovno ukrasiti mnoge oštećene građevine. Imajući na umu nagli porast potražnje za obrtničkim uslugama, možemo pretpostaviti da su u Pompejima u to doba pored mjesnih majstora radili i obrtnici iz okolnih gradova Kampanije, pa čak i iz udaljenijih gradova.

Proizvodi majstorskih radionica u Pompejima bile su, zacijelo, figurativne i dekorativne zidne slikarije, te slike na drvetu što su ih kupovali u Rimu i drugim većim središtima. Budući da je ovo slikarstvo nastajalo na temelju helenističkih uzora, teme slika vuku podrijetlo iz bogate književne i mitološke baštine grčke i helenističke kulture.⁵²

14.1.1. Četiri stila zidnog ukrašavanja

Zidne slike na zidovima kuća u Pompejima prema stilskim različitostima dijelimo u četiri stila što prilično točno ocrtavaju razvitak pojedinih razdoblja u umijeću zidnog ukrašavanja. Stručnjaci već duže vrijeme pokušavaju utvrditi autorstvo pojedinih rijetkih slika na kojima je prikazan portret ili ljudski lik u cjelini.

Prvi stil, inkrustacija, je najstariji sačuvani način oslikavanja zidova u Pompejima koji je, vjerojatno, izravna posljedica imitacije helenističkih uzora, a bio je popularan od početka 2. st.

⁵² Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 99-102

pr.n.e. do doba rimskog osvajanja 80. g. pr. n. e. Karakteristično za prvi stil je imitiranje mramora i korištenje živih boja

Drugi stil, arhitektonski, dominira skoro cijelim 1.st.pr.n.e. Zidovi su ukrašeni arhitektonskim značajkama kompozicije i stvara se dojam dviju ili više razina dubine. Pod utjecajem glavnog grada Rima, pompejanski majstori napuštaju ukrašavanje gipsanim imitacijama arhitektonskih elemenata, osim za oblikovanje stropa i reljefnih zidnih vijenaca. Dojam arhitektonskih struktura postizali su umjetnici primjenom iluzionističkih prikaza građevina i perspektivom pa se zgrade doimaju kao da ih gledamo odozdo ili iz dijagonale.

Treći stil se kronološki poklapa s ranim razdobljem Carstva. On napušta korištenje arhitektonskih elemenata pa se gubi na dojmu dubine. Zidovi su pojednostavljeni, njihovi rubovi su i dalje ukrašeni arhitektonskim elementima, ali središte je sada slika koja se nalazi u zidu. Takozvane slike-umeci, postavljene u središte jednobojnih zidova, postaju prevladavajućim obilježjem trećeg stila. Zid oko slike obično je bio jarkocrvene boje, dok je donji dio zida ili *dado* bio crne, a gornji bijele ili neke svjetlije boje. Svaka slika bila je uokvirena slikanim okvirom ukrašenim motivima s arhitekturom, a cijeli je zid još bio razdijeljen crtežima visokih vitkih svijećnjaka, elegantnih cvjetnih vijenaca i grančica. U ovom razdoblju nailazimo često i na egipatske elemente.

Četvrti stil postao je popularan u periodu vladavine careva Klaudija i Nerona. Prikazuje umjetnost inspiriranu drugim i trećim stilom. Taj stil se razvio u dva odjelita pravca. Prvi pravac je njegovao ukrašavanje zidova iznad donje zidne oplata imitacijom zastora i prostirača. Te površine služile su kao pozadine, često jednobojne, geometrijskim motivima i malim, središnjim pravokutnicima s prikazom krajolika i malih krilatih lavova, a izmjenjuju se s iluzionističkim prikazima arhitekture. U drugom pravcu četvrtog stila zidne su se površine dijelile prugama neobično tananih arhitektonskih motiva protkanih lišćem, cvijećem i sićušnim mitološkim bićima, naslikanim zlatnom bojom na crvenoj ili tamnoplavoj podlozi. Između posve dekorativnih elemenata umetali su dugačke frizove sa živim bojama oslikanim prizorima iz mitologija i svagdašnjeg života.⁵³

⁵³ Stefano Giuntoli, Art and history of Pompeii :170 color photographs, 20 reconstructions of the city as it was 2000 years ago, Bonechi,Florence, 2001., str. 7

14.2. Kiparstvo

Skulpturama su često bile ukrašene javne zgrade, ali i javni prostori Pompeja. Forum su ukrašavali kipovi podignuti u čast zaslužnih građana, slavnih osoba i članova carske obitelji, ali, nažalost, danas su od njih ostala samo postolja koja upućuju na to da je na tom prostoru bilo mjesta za 70 do 80 kipova. Jesu li u nekom razdoblju sva mjesta bila popunjena kipovima, ne zna se.⁵⁴

U Kući kitarista nađeni su najljepši kipovi, među kojima nekoliko životinja u bronci koje su krasile bazen na peristilu. Budući da je do danas otkrivena samo jedna radionica s alatom za lijevanje bronce i samo jedna klesaonica mramora, zaključiti nam je kako u Pompejima nije bilo značajnije kiparske djelatnosti, već su kamene i brončane kipove za ukrašavanje vrtova uvozili iz drugih gradova u Kampaniji, primjerice iz Kapue, koja je neprestano obnavljala tradiciju helenističke umjetnosti.⁵⁵

14.3. Mozaici

Tehnika izrade mozaika sastojala se od utiskivanja kockastih komadića raznobojna mramora ili staklene paste u podlogu sastavljenu od nekoliko slojeva vapnenca izmiješana sa šljunkom i gipsom. Mozaičar je prilikom utiskivanja kamenčića slijedio obrise crteža utisnuta u gornji sloj gipsa te s manje ili više umijeća uobličivao forme sjenčeći ih svjetlijim ili tamnijim tonovima odabrane boje. Mozaik su obično izrađivali na licu mjesta, a ako su središnji lik ili skupina na slici iziskivali pomniji rad i biranije materijale, mozaičar se služio prethodno pripremljenom skicom na temelju koje je utiskivao kamenčiće u poludovršenu podlogu. Ovisno o svojim mogućnostima, kupac je birao temu, služeći se dekorativnim ili figurativnim predlošcima iz majstorove zbirke. U to su doba na cijeni bile kopije glasovitih slika pa je potražnja za kopijama gotovo nadmašila potražnju za originalima. Mozaici iz Pompeja nastali u razdoblju od 2. st. pr. n. e. do provala Vezuva daju nam obimnu, premda ne i cjelovitu, sliku helenističkog ukusa.⁵⁶

⁵⁴ August Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, str. 463

⁵⁵ *Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost*, str. 85

⁵⁶ *Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost*, str. 74

14.3.1. Podni mozaici

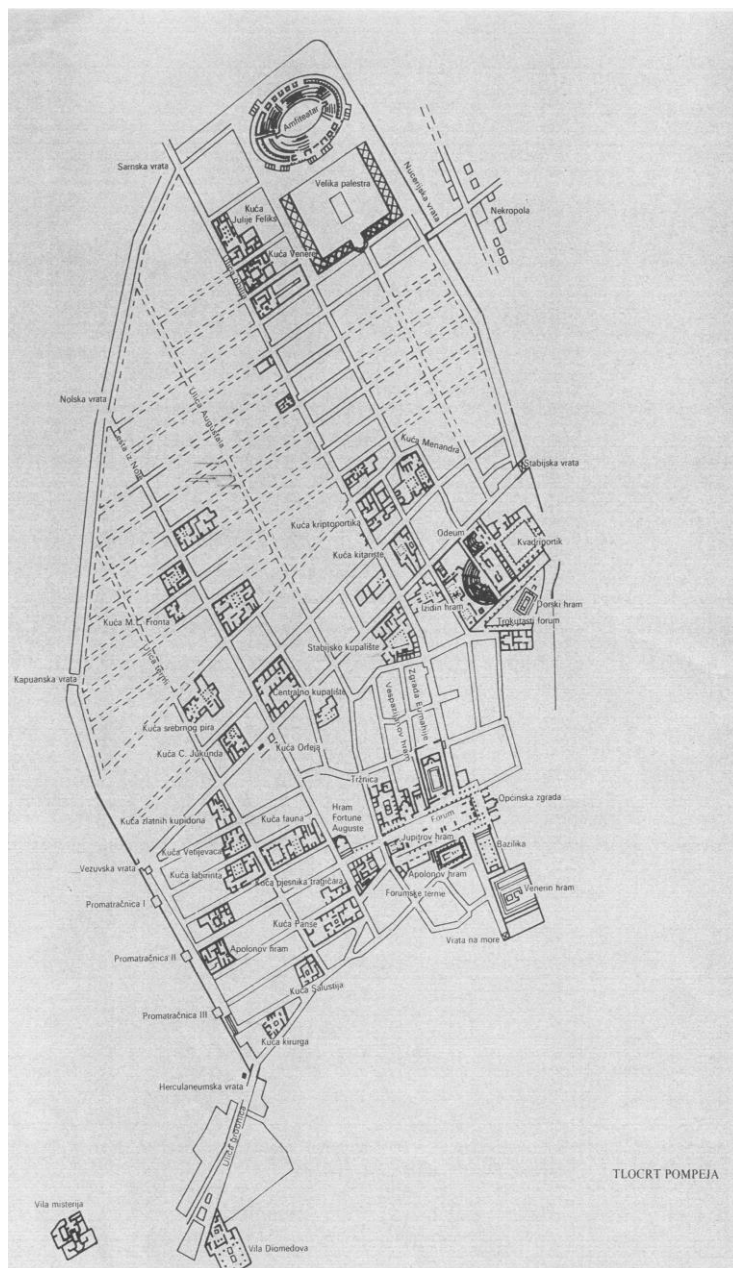
Pompejanci su ukrašavali podove u skladu s bojama i oblicima zidnih ukrasa. Najomiljeniji materijal za popločavanje podova je bio takozvani *cocciopesto*, to jest crvenkasta mješavina vapnenca, krhotina pločica pečene gline i krhotina amfora. U cement uz rubove odaja obično su utiskivali bijele, crne ili raznobojne oblutke složene u jednostavne geometrijske oblike. Taj tip mozaika postao je omiljen u razdoblju Republike, a u raskošnijem, drugom stilu obogatili su ga raznovrsnim raznobojnim ili crno-bijelim geometrijskim motivima: mrežama kocaka i rombova gledanih iz perspektive, vijugama i isprepletenim šarama, šahovskim pločama kvadrata i trokuta, povezanim krugovima, valovitim šarama, rozetama i zvijezdama.

Dok su u razdoblju trećeg stila nastavili prevladavati crno-bijeli mozaici vijugavih oblika, naredno razdoblje obilježava sklonost prema velikim, figurativnim kompozicijama. Mali figurativni motivi umetnuti u središte opločenih podova, takozvana *emblemata*, pojavili su se već u doba prije rimskog osvajanja kada na zidovima još nije bilo ljudskih likova, ali su uskoro iščezli kako bi ustupili mjesto geometrijskim šarama. U posljednjem razdoblju Pompeja podove su prekrili ukrasi s mitološkim temama, nilskim i afričkim krajolicima, životinjama, biljkama, ribama i pticama. Osim mozaika, koje su često oživljavali obojenim staklom plave, zelene, crvene, bijele pa čak i zlatne boje, u to doba se javlja i mramorna *intrazija*.⁵⁷

Zbog jedne tragedije antički grad Pompeji je bio zakopan stoljećima i time ostao očuvan u svom izvornom obliku i pružio nam pogled u prošlost. Danas imamo priliku vidjeti arhitektonsku strukturu kuća, vila i mnogih javnih objekata nepromjenjenu i očuvanu. Možemo se diviti umjetnosti onog vremena kao što su se divili sami stanovnici grada, vidjeti kako su živjeli i o čemu su razmišljali, zahvaljujući raznim grafitima, koji nam pokazuju misli jednog davno zaboravljenog grada. To ponajviše moramo zahvaliti i trudu arheologa koji su nam omogućili da Pompeje ne promatramo unutar zidna nekog muzeja, već da prošetamo gradom i postanemo bar na tren stanovnik antičkog grada Pompeja.

⁵⁷ Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, str. 130-131.

15. Prilozi

1. Tlocrt Pompeja

2. Herculaneumska vrata, gledajući prema jugu s ulice *Via dei Sepolcri*

3. Ulice u Pompejima s kamenim krugovima za prelazak ceste

4. Gipsani odljevi žrtava erupcije Vezuva u Pompejima

5. Pogled na forum s istočne strane gledajući sjever.

6. Ulaz u baziliku s foruma

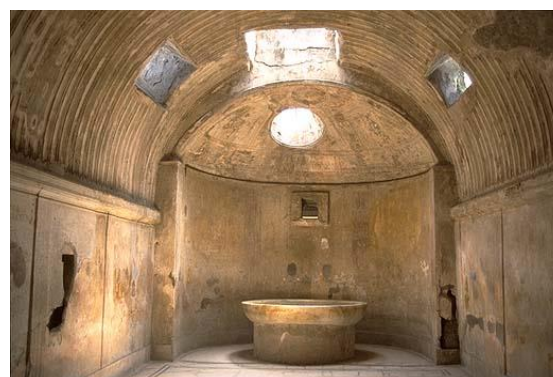
7. Ulaz na tržnicu s foruma

8. Jupiterov hram

9. Apolonov hram

10. Forumsko kupalište – Caldrium

11. Stabijsko kupalište, soba za svlačenje s prostorom za odjeću

12. Palestra

13. Veliko Kazalište

14. Amfiteatar

15. Kuća Fauna, rasplesani Faun na glavnom atriju

16. Kuća Vetijevaca

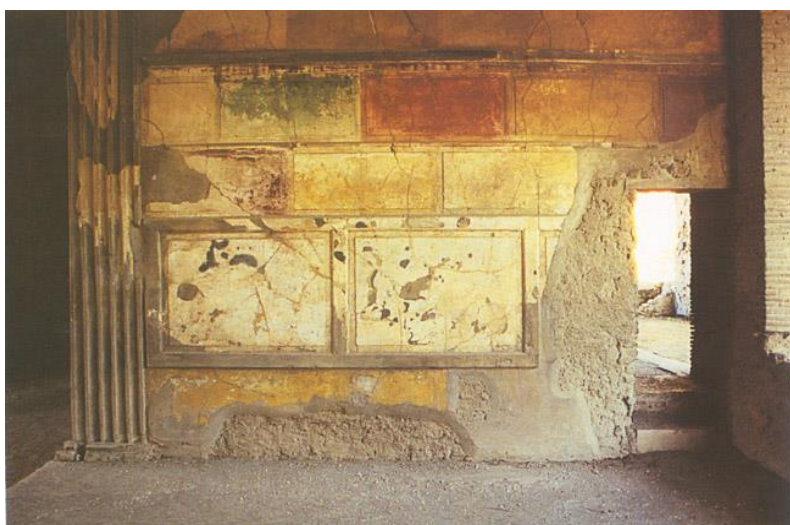
17. Kuća tragičnog pjesnika

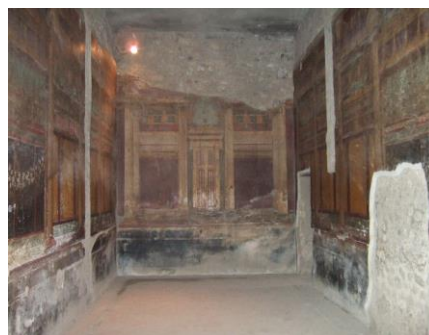
18. Mozaik „Pazi pas“ iz Kuće tragičnog pjesnika

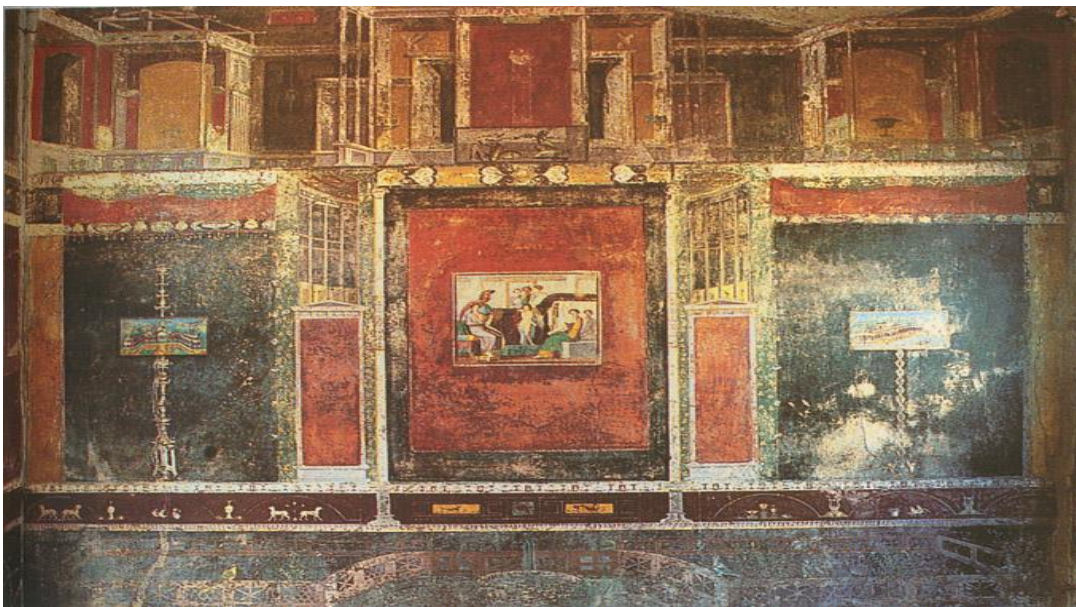
19. Vila misterija, slika na zidu: Dionizijeve misterije

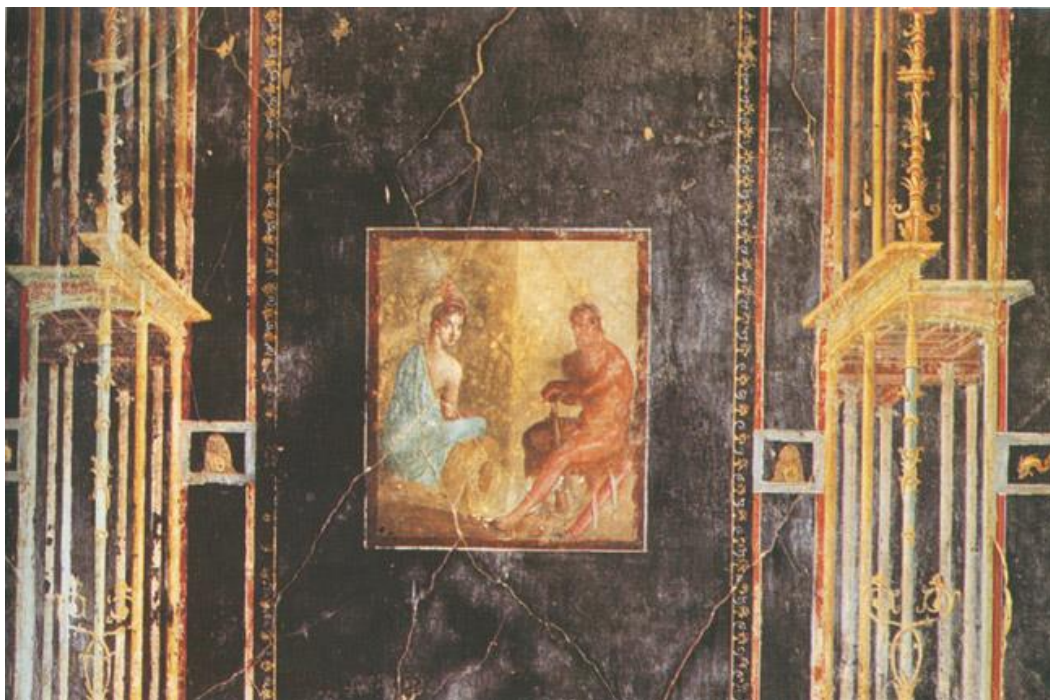
20. Prvi stil zidnog slikanja iz Kuće Sallust

21. Vila misterija, sobe oslikane u drugom stilu zidnog slikarstva

22. Treći stil zidnog slikarstva iz Kuće Marcus Lucretius Fronto

23. Četvrti stil zidnog slikarstva iz Kuće Fabius Rufus

16. Literatura

1. Amery, Colin, Curran, Brian , The lost world of Pompeii, J.Paul Getty Museum, Los Angeles, 2002.
2. Beard, Mary, Pompeii:The Life of a Roman Town, Profile Books, London, 2008.
3. Butler, William, Pompeii descriptive and picturesque, W.Blackwood and sons, Edinburgh, 1886.
4. Chamontin, Catherine, Najveće kulture svijeta: Rim, Extrade, Rijeka, 2005.
5. Clarke, William, Pompeii: Its past and present state, its public and private buildings volumen 1, M.A.Nattali, London, 1847.
6. Clarke, William Pompeii: Its past and present state, its public and private buildings volumen 2, M.A.Nattali, London, 1847.
7. Connolly, Peter, Pompeii, Oxford University Press, Oxford, 1990.
8. Corti, Egon Caesar Conte, Untergang und Auferstehung von Pompeji und Herculaneum, F.Bruckmann, München,1941.
9. De Albentiis, Emidio, Foglia, Alfredo, Foglia, Pio, Chiap, Luisa, Secrets of Pompeii: everyday life in ancient Rome, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2009.
10. Drvo znanja – enciklopedijski časopis za mlade, SysPrint, Zagreb, br 95., svibanj 2006.
11. Dyer, Thomas Henry, Pompeii: its history, buildings, and antiquities, Bell and Daldy, London,1867.,
12. Engelmann, Richard Pompeii, H.Grevel, London, 1904.
13. Giuntolli, Stefano, Art and history of Pompeii:170 color photographs, 20 reconstructions of the city as it was 2000 years ago, Bonechi,Florence, 2001.
14. Gusman, Pierre, Pompeii: The city, its life and art, W.Heinemann, London, 1900.
15. Mackenzie, W. M., Pompeii, A. and C. Black, London 1910.
16. Mau, August, Pompeji in Leben und Kunst, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig,1908.
17. Muzeji svijeta : Pompeji i Herculaneum – život i umjetnost, Mladost, Zagreb, 1983.
18. Zanker, Paul, Pompeii:Public and private life, Harvard University Press, Cambridge, Mass.,2000.

19. Izvor priloga : internet